

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Διακυβέρνηση και Δημόσιες Πολιτικές»

Οι μεταρρυθμίσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου στην
Εκπαίδευση

Επιβλέπων Καθηγητής: Κλάψης Αντώνιος

Αντωνόπουλος Παύλος

A.M. 3033202001001

Email. : psir2001@go.uop.gr

Κόρινθος, Οκτώβριος 2021

University of Peloponnese
Faculty of Social and Political Sciences
Department of Political Studies and International
Relations

Master Program in :
«Governance and Public Policies»

Eleftherios Venizelos's Reform in Education

Supervisor : Antonis Klapsis

Antonopoulos Pavlos

A.M. 3033202001001

Email. : psir2001@go.uop.gr

Corinth, October 2021

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

1. Δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι η διπλωματική εργασία που σας καταθέτω αποτελεί προϊόν δικής μου πνευματικής προσπάθειας, δεν παραβιάζει τα δικαιώματα τρίτων μερών και ακολουθεί τα διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα επιστημονικής συγγραφής, τηρώντας πιστά την ακαδημαϊκή δεοντολογία.

2. Οι απόψεις που εκφράζονται αποτελούν αποκλειστικά ευθύνη του συγγραφέα ως και ο επιβλέπων, οι εξεταστές, το Τμήμα και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου δεν υιοθετούν κατ' ανάγκη τις εκφραζόμενες απόψεις ούτε φέρουν οποιαδήποτε ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις.

Ο δηλών

Αντωνόπουλος Παύλος

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ πολύ τον επιβλέποντα καθηγητή

Κο Αντώνη Κλάψη για τις υποδείξεις και την καθοδήγησή του

Ευχαριστίες επίσης στην οικογένειά μου για την υπομονή τους όλο αυτό τον καιρό

Σημαντικοί όροι : Βενιζέλος, κυβερνήσεις Βενιζέλου, εκπαιδευτική πολιτική, σταθερότητα, αποτελεσματικότητα, ιστορικό πλαίσιο, γλωσσικό ζήτημα, γυναικεία εκπαίδευση.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η εξέταση της εκπαιδευτικής πολιτικής των κυβερνήσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου, υπό την άποψη της δημόσιας πολιτικής. Σκοπός της εργασίας είναι να αναδειχτεί η συνέχεια και η σταθερότητα της πολιτικής του Ελευθέριου Βενιζέλου στην εκπαίδευση. Επίσης, στόχος είναι να αναδειχτεί η αποτελεσματικότητα των πολιτικών αυτών και κατά πόσο ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της εποχής τους, καθώς και αν κάποια στοιχεία τους άντεξαν στον χρόνο. Για το σκοπό αυτό αρχικά γίνεται επισκόπηση του ιστορικού πλαισίου των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα. Αναλύονται έπειτα με βάση τις πηγές και με χρονολογική σειρά από το 1911 και μετά οι πολιτικές των κυβερνήσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου σχετικά με την δομή της εκπαίδευσης, την διοίκηση της εκπαίδευσης και άλλες πτυχές όπως για παράδειγμα η γυναικεία εκπαίδευση και το κτηριακό ζήτημα. Σε κάθε περίπτωση συσχετίζεται το ιστορικό πλαίσιο με την εκπαιδευτική πραγματικότητα. Όσο αφορά το γλωσσικό ζήτημα, κορυφαίο της εποχής, παρουσιάζεται στον βαθμό που συμβάλλει στην κατανόηση των εκπαιδευτικών πολιτικών των κυβερνήσεων του Βενιζέλου. Η περίοδος 1911-1917 λαμβάνεται σαν μια ενότητα και χωρίζεται σε υποπεριόδους λόγω της πυκνότητας των γεγονότων της περιόδου αυτής στον πολιτικοστρατιωτικό τομέα, εξαιτίας του οποίου επηρεάζονται και οι άλλοι τομείς. Σε κάθε ενότητα εξάγονται τα αντίστοιχα συμπεράσματα. Στα τελικά συμπεράσματα τεκμηριώνονται μέσα από την έρευνα τα βασικά χαρακτηριστικά των πολιτικών των κυβερνήσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου στην Παιδεία.

Keywords : Venizelos, governments of Venizelos, educational policy, stability, effectiveness, historical context, language issue, women´s education.

ABSTRACT

The object of the present work is to examine the educational policy of the governments of Eleftherios Venizelos, from the point of view of public policy. The aim of the work is to highlight the continuity and stability of Eleftherios Venizelos' policy in education. Furthermore, the aim is to highlight the effectiveness of these policies and whether they live up to the needs of their time, as well as whether some elements of them withstood the test of time. For this purpose, the historical context of the first decades of the 20th century is reviewed. The policies of the governments of Eleftherios Venizelos regarding the structure of education, the administration of education and other aspects such as women's education and the building issue are then analyzed based on the sources and in chronological order from 1911 onwards. In each case the historical context is related to the educational reality. As far as the language issue is concerned, which was a burning issue of its time, it is presented to the extent that it contributed to the understanding of the educational policies of the Venizelos governments. The period 1911-1917 is taken as a unit and is divided into subperiods due to the density of events of this period in the civil-military sector, due to which the other sectors are also affected. The corresponding conclusions are drawn in each section. In the final conclusions the basic characteristics of the policies of the governments of Eleftherios Venizelos in Education are validated through research.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	σελίδα
Εισαγωγή	2
1.Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο	4
2.Κυβερνήσεις Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920	
2.1.Υπουργική θητεία Απόστολου Αλεξανδρή	9
2.2.Μεταρρυθμίσεις Τσιριμώκου	15
2.3.Οι μεταρρυθμίσεις στην περίοδο 1917-1920	23
3. Μεταρρυθμίσεις περιόδου 1929-1932	29
4. Συμπεράσματα	37
Πηγές	41

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σημασία της δημόσιας εκπαιδευτικής πολιτικής ήταν –φραστικά και σε επίπεδο εξαγγελιών τουλάχιστον- σε όλες τις εποχές πολύ μεγάλη στον ελληνικό πολιτικό βίο. Η σημασία της παιδείας και της αντίστοιχης εκπαιδευτικής πολιτικής τονίζεται πολύ περισσότερο όταν οι εποχές τις οποίες ερευνούμε είναι κομβικές και χρονικά σημεία στα οποία επισυμβαίνουν σημαντικές τομές σε όλα τα επίπεδα στην ελληνική κοινωνία. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων Ευταξία (1899). (Μπουζάκης, 2002, σελ.321-322).

Η χρονική περίοδος από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως την τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα είναι μια τέτοια περίοδος σε όλα τα επίπεδα όσο αφορά την εξωτερική και εσωτερική πολιτική. Στο πλαίσιο αυτό, καταβάλλονται αντίστοιχες προσπάθειες στην εκπαίδευση. Η περίοδος, όμως, στην οποία υπάρχει μια συστηματική και με διάρκεια εκσυγχρονιστική προσπάθεια είναι η δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα στην οποία δεσπόζει η μορφή του Ελευθέριου Βενιζέλου.

Στα πλαίσια των μεταρρυθμίσεων στο Δημόσιο τομέα στην περίοδο διακυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου η ερευνά μας επικεντρώνεται στην εκπαιδευτική πολιτική κατά την διάρκεια των περιόδων διακυβέρνησης του. Το ενδιαφέρον για τον τομέα της εκπαίδευσης προκαλείται από το εύρος της ακολουθούμενης πολιτικής, αφού περιλαμβάνεται όλο το φάσμα της εκπαίδευσης (δομή της εκπαίδευσης, περιεχόμενο των σπουδών, γλώσσα στην εκπαίδευση, επιμόρφωση και συγκρότηση των εκπαιδευτικών)

Επιπλέον, το αντικείμενο της έρευνας είναι σημαντικό διότι η πολιτική αυτή αφενός είχε πολλές διακυμάνσεις – οποίες θα ερευνηθούν- ώσπου ένα μέρος της να εφαρμοστεί, αφετέρου η επίδρασή της υπήρξε μεγάλη (Δημαράς, 1988, σελ.μς´-μη).

Πρόκειται για μια πολιτική που συνιστά τομή σε αρκετά σημεία και απαντάει σε αιτήματα όχι μόνο των αρχών του 20^{ου} αιώνα αλλά και σε αιτήματα προγενέστερων προσπαθειών μεταρρύθμισης. (Δημαράς, 1980, σελ.31-32)

Βασικός σκοπός της εργασίας είναι να αναδειχθεί το κύριο στοιχείο της εκπαιδευτικής πολιτικής του Ελευθέριου Βενιζέλου, η συνέχειά της στην διάρκεια

της όλης διακυβέρνησης του. Μέσα από τη σύγκριση των περιόδων διακυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου θα καταδεχθεί ότι η πολιτική είχε κατά βάση στόχους σταθερούς ανεξάρτητα από τις αλλαγές υπουργών, πράγμα που φαίνεται από τα νομοσχέδια που κατατίθενται. Θα προσπαθήσουμε, όσο είναι δυνατό, να αναζητήσουμε και τους λόγους για τους οποίους κάθε φορά ένας μεγάλος αριθμός από αυτά δεν ψηφίζονταν.

Στην εργασία μας θα αναζητήσουμε στοιχεία από τα πρακτικά της Βουλής της εποχής, ακόμα θα εξετάσουμε τις εισηγητικές εκθέσεις και το περιεχόμενο των κατατεθέντων νομοσχεδίων προκειμένου να αναδείξουμε τις βασικές κατευθύνσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής του Βενιζέλου.

Ακόμα θα μελετηθούν, εφόσον είναι δυνατό, αναφορές στον Τύπο της εποχής. Θα γίνει επισκόπηση της βιβλιογραφίας, της σχετικής με το θέμα αρθρογραφίας και ανακοινώσεων συνεδρίων.

Μέσα από τη σύνθεση του υλικού θα γίνει προσπάθεια να αναδειχθεί ο βασικός σκοπός της εργασίας που προαναφέρθηκε.

Δομή της Εργασίας

Αρχικά θα αποτυπωθεί το πολιτικό- εκπαιδευτικό πλαίσιο της εποχής ,από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως το κίνημα στο Γουδή και τις πρώτες κυβερνήσεις Βενιζέλου. Στόχος είναι να αναδειχθεί το γεγονός ότι οι μεταρρυθμίσεις Βενιζέλου στην εκπαίδευση, αφενός έρχονται στην κατάλληλη πολιτικοκοινωνική συγκυρία και αφετέρου εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μεταρρυθμίσεων των κυβερνήσεων Βενιζέλου σε όλο το φάσμα της κοινωνίας.

Στη συνέχεια, θα εξεταστεί κάθε περίοδος της διακυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου ξεχωριστά, όσο αφορά την εκπαιδευτική πολιτική αντιμετωπίζοντας με ενιαίο τρόπο την περίοδο από το 1911-έως το 1917 και εξετάζοντας, φυσικά, τις υποπεριόδους της. Στο πλαίσιο αυτό θα αναδειχθούν -στα πλαίσια της έκτασης της εργασίας- θέματα που επηρέασαν την εκπαιδευτική πολιτική, όπως για παράδειγμα το γλωσσικό ζήτημα.

Το αντικείμενο της παρουσίασης θα εντοπιστεί στους βασικούς άξονες της εκπαιδευτικής πολιτικής, όπως δομή της εκπαίδευσης, διοίκηση, το σημαντικό την

εποχή αυτή ζήτημα της γλώσσας στην εκπαίδευση, και ειδικότερα ζητήματα όπως η γυναικεία εκπαίδευση, η επαγγελματική εκπαίδευση και το κτιριακό ζήτημα .

Στα συμπεράσματα μέσα από την σύγκριση των προσπαθειών μεταρρύθμισης θα γίνει προσπάθεια να αναδειχθεί το βασικό ζητούμενο, η συνέχεια δηλαδή της εκπαιδευτικής πολιτικής του Ελευθέριου Βενιζέλου ανεξάρτητα από αδυναμίες και αντιξοότητες μέχρι ένα μέρος της να υλοποιηθεί. Επομένως, θα αναδειχθεί ότι η εκπαιδευτική πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου είχε σχέδιο και όραμα το οποίο σε σημαντικό βαθμό υλοποιήθηκε.

1. Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο

Η εξέταση του γενικότερου ιστορικού- πολιτικού πλαισίου είναι αναγκαία προκειμένου να αναδειχθεί το γεγονός ότι οι πολιτικές μιας κυβέρνησης προκύπτουν κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες όπως επίσης και η εφαρμογή τους εξαρτάται άμεσα από τις συνθήκες που αποτελούν την ιστορική συγκυρία.

Στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο της πρώτης και δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, αφενός έχουμε μια βασική τάση για αστικοποίηση στην ελληνική κοινωνία και αφετέρου τον διπλασιασμό της Ελλάδας στους Βαλκανικούς πολέμους. Εάν εξειδικεύσουμε στο χώρο της εκπαίδευσης, έχουμε χρονίζοντα αιτήματα που γίνεται προσπάθεια να υλοποιηθούν στο πλαίσιο μιας συνολικότερης αστικής μεταρρύθμισης, που υλοποιείται με δυσχέρεια λόγω της πολεμικής προσπάθειας.

Ανιχνεύοντας τις απαρχές της ιστορικής συγκυρίας θα εντοπίσουμε μια σημαντική αφετηρία στην ήττα του 1897. Από τη μια, αποτελεί το κομβικό σημείο παρακμής για το νεοελληνικό κράτος από την άλλη πλευρά, όμως, βιώνεται σαν εφιαλτήριο ανόδου της ελληνικής κοινωνίας (Σκοπετέα, 1999, σελ.9). Η τάση αυτή να βιώνεται με αυτό τον τρόπο η ήττα του 1897 θα επηρεάσει τη συνολική πολιτική και τα εκπαιδευτικά πράγματα μέχρι το 1917. (Δημαράς, 1988, σελ.κδ)

Η ήττα είναι κομβικής σημασίας και μέσα από αυτή αναζητούνται τόσο τα αίτια της, όσο και τα μέσα για την ανόρθωση του έθνους. (Βακαλόπουλος, 1987, σελ.327) Για την καταστροφή του 1897 αποδίδονται ευθύνες σε όλο το πολιτικό σύστημα το οποίο συλλήβδην χαρακτηρίζεται ανεπαρκές για να λύσει τα φλέγοντα ζητήματα.

(Μποχώτης, 1999, σελ.40-41) Η πολιτική της ΔΟΕ (Διεθνής Οικονομική Επιτροπή) αφαιρεί από τα πολιτικά κόμματα την δυνατότητα να ασκήσουν επεκτατική οικονομική πολιτική -άρα να συντηρήσουν επαρκώς το πελατειακό σύστημα-. Και αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος αμφισβήτησης τους. (Μποχώτης, 1999, σελ.50) Ακόμα, οι νεοεμφανιζόμενοι αστοί μέσα από συντεχνίες και συλλόγους και επιμελητήρια υποστηρίζουν τα συμφέροντά τους όπως ανάλογα πράττουν και οι εργάτες. Στο ίδιο μοτίβο, και οι αγρότες διαμαρτύρονται με αφορμή τη σταφιδική κρίση και εξεγείρονται στη Θεσσαλία για το ζήτημα της διανομής των τσιφλικιών. (Βακαλόπουλος, 1987, σελ.339-40) Επομένως, υπάρχουν μεγάλα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας με φλέγοντα αιτήματα που επιζητούν αλλαγή. Οι εξελίξεις αυτές συμβαίνουν σε ένα έδαφος οικονομικής ανάπτυξης, αφού παρά τα προβλήματα την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα η ελληνική οικονομία έχει ανοδική πορεία (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1977, τόμος ΙΔ, σελ.19), απαραίτητη προϋπόθεση και για την ευόδωση της πολεμικής προσπάθειας και οπουδήποτε αναπτυξιακού σχεδιασμού. Το συνολικό αυτό περίγραμμα οδηγεί μεγάλο μέρος της κοινωνίας σε έντονο προβληματισμό και απογοήτευση. Η συλλογική αυτή έκφραση αποτυπώνεται στο στρατιωτικό κίνημα του 1909. Ανεξάρτητα από τον χαρακτήρα του κινήματος για το οποίο υποστηρίζεται από πολλούς ιστορικούς ότι ήταν αστικό κίνημα αλλά σε αυτό υπάρχει και αντίλογος, χωρίς πάντως να αμφισβητείται η συμμετοχή αστικών στοιχείων (Στο ίδιο, σελ.266), ενώ μέσα από αυτό εμφανίζεται ο Ελ. Βενιζέλος στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας με στόχο να εφαρμόσει μια πολιτική ανόρθωσης του κράτους (όπως και το βασικό αίτημα του κινήματος) με επίκεντρο την οργάνωση ενός σύγχρονου αστικού κράτους. Η πολιτική αυτή αναφέρεται σε όλο το φάσμα της κρατικής οργάνωσης , όπως για παράδειγμα η στρατιωτική μηχανή ,η δικαιοσύνη, η δημόσια εκπαίδευση και η εθνική οικονομία. (Χαντζή, 2019, σελ.33-34)

Ενδεικτικά, στόχος γίνεται η βελτίωση της δικαιοσύνης και της δημόσιας ασφάλειας, η στροφή της εκπαίδευσης στον παραγωγικό τομέα και όχι στην παραγωγή δημοσίων υπαλλήλων. (Μποχώτης, 1999, σελ. 75). Επίσης, με το άρθρο 17 του συντάγματος του 1911 επιτρέπεται η αναγκαστική απαλλοτρίωση τσιφλικιών για λόγους δημόσιου συμφέροντος και είναι η αρχή για την υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης, ενώ επιπλέον εξαγγέλλονται μειώσεις έμμεσων φόρων. Σημαντικά είναι, επίσης, τα νομοσχέδια που αφορούν το χώρο της εργασίας που συντεταγμένα υποστηρίζουν τον

εργαζόμενο. (Μποχώτης, 1999, σελ.77-78) Οι μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου έχουν φιλελεύθερο χαρακτήρα και γίνονται δημοφιλείς. (Clogg , 1992, σελ.151-152)

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναδειχθεί ότι η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Ελευθέριου Βενιζέλου στηρίχτηκε σε μια ευνοϊκή ιστορική συγκυρία στην οποία συνδυάστηκε ο αλυτρωτισμός και ο αστικός εκσυγχρονισμός και επιπλέον σχηματίστηκε μια ευρεία κοινωνική συμμαχία (Έλληνες των Νέων Χωρών, παροικιακός ελληνισμός) για την προώθησή τους. (Μαυρογορδάτος, 2019, σελ.10-11)

Η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας είναι, επίσης, ένα σημαντικότερο στοιχείο της εποχής. Η Ελλάδα διπλασιάζεται με τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-13 και ταυτόχρονα δημιουργούνται νέες ανάγκες που ωθούν σε νέες πολιτικές σε όλους τους τομείς και βέβαια και στην εκπαίδευση, όπως για παράδειγμα η ενσωμάτωση ξένων πληθυσμών. Από την άλλη πλευρά, η ελληνική οικονομία αντέχει τα έξοδα των πολέμων, αν και η πολεμική προσπάθεια αποτελεί προτεραιότητα. (Dakin, 1984, σελ.303-304 και Βακαλόπουλος, 1987, σελ.350-351).

Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο με το ζήτημα του Εθνικού Διχασμού υπήρξαν οπωσδήποτε ανασχετικοί παράγοντες για την υλοποίηση των όποιων μεταρρυθμίσεων τουλάχιστον μέχρι το 1917 που επικρατεί τελικά ο Βενιζέλος και η Ελλάδα εισέρχεται στο πόλεμο με το μέρος της Αντάντ. (Βρετανία-Γαλλία-Ρωσία). Η πόλωση και οι εντάσεις στην ελληνική κοινωνία την περίοδο του Διχασμού, όσο αφορά τις επιλογές στην εξωτερική πολιτική φτάνουν μέχρι την Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων και επικαλύπτουν τους άλλους τομείς πολιτικής. (Βακαλόπουλος, 1987, σελ.353-358)

Στην ίδια χρονική περίοδο, δηλαδή στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, υπάρχουν αρκετές προσπάθειες για μεταρρυθμίσεις στην παιδεία μέσω σχεδίων νόμου που τα περισσότερα δεν ψηφίζονται, η αξία όμως του να τα δούμε διαγραμματικά υπάρχει, διότι πολλές ρυθμίσεις που περιλαμβάνονται σε αυτά δείχνουν ότι έχουν ωριμάσει οι συνθήκες για αλλαγές. Πολλές από αυτές τις ρυθμίσεις θα γίνουν πράξη –όχι πάντα εύκολα όπως θα δούμε- από τις κυβερνήσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου, επομένως θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπήρχε συνέχεια

στη δημόσια πολιτική της εκπαίδευσης με την έννοια ότι καλύπτονταν ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας την εποχή αυτή.

Ενδεικτικά ο ΒΤΜΘ΄ νόμος που ισχύει ουσιαστικά μέχρι το 1929 (Δημαράς, 1988, σελ.κβ), αναφέρεται στα νηπιαγωγεία στο άρθρο 3 καθώς και στην υποχρεωτικότητα της στοιχειώδους εκπαίδευσης (τετραετούς ή πλήρους) στο άρθρο.6. Επίσης, αλλάζει το καθεστώς των εποπτικών συμβουλίων (Κεφάλαιο Γ του νόμου) και για πρώτη φορά υπάρχει μέριμνα για τα σχολικά κτίρια (Κεφάλαιο Ε του νόμου) (Μπουζάκης, 2002, σελ.302-320)

Τα στοιχεία αυτά θα αναδειχθούν ως βασικά των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων των κυβερνήσεων Βενιζέλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι η υποχρεωτικότητα της στοιχειώδους εκπαίδευσης και η δωρεάν παροχή της γίνονται συνταγματικές επιταγές με το αρ. 16 του Συντάγματος του 1911, σύμφωνα με το οποίο, επίσης, το κράτος έχει γενικά την ανώτατη εποπτεία και δαπάνη για την εκπαίδευση. (Αλιβιζάτος, 2007, σελ.48-49)

Τα νομοσχέδια Ευταξία ήταν η πρώτη αστική ολοκληρωμένη προσπάθεια στην εκπαίδευση. Η εκπαίδευση δομείται πάνω στη διάρθρωση της κοινωνίας σε τρεις τάξεις. (Μπουρνάζος, 1999, σελ.190) Την αντίληψη αυτή θα τη δούμε και παρακάτω στα νομοσχέδια που καταθέτουν υπουργοί του Ελ. Βενιζέλου. Επίσης, επιδιώκεται η αυτοτέλεια του δημοτικού σχολείου, η διδασκαλία των νέων ελληνικών (καθαρεύουσας) με παράλληλη κατάργηση των αρχαίων ελληνικών στο δημοτικό σχολείο.

Στη μέση εκπαίδευση υπάρχουν δύο κύκλοι, κατώτερος για τη «μέση» τάξη και ανώτερος για την «ανώτερη τάξη», ενώ το ελληνικό σχολείο καταργείται. Μάλιστα, ο ανώτερος κύκλος υποδιαιρείται σε δύο τμήματα, φιλολογικό και «πραγματικό», δηλαδή πρακτικό. Ακόμα, γίνεται προσπάθεια να υπάρξει πιο πρακτική κατεύθυνση όσο αφορά τα προγράμματα διδασκαλίας. (Στο ίδιο, σελ 200) Αντίστοιχες ρυθμίσεις θα ανιχνεύσουμε σε νομοσχέδια τόσο του Απόστολου Αλεξανδρή όσο και του Ιωάννη Τσιριμώκου.

Σε ένα άλλο τομέα – την γυναικεία εκπαίδευση- σημαντικά είναι τα νομοσχέδια του Σπυρίδωνα Στάη που κατατίθενται το 1908. Αφορούν, γενικά, την γυναικεία

εκπαίδευση και επίσης τη σύσταση Διδασκαλείων Θηλέων στην Αθήνα. Τα νομοσχέδια είναι μια προσπάθεια συνολικής θεώρησης του ζητήματος. Είμαστε άλλωστε στην εποχή που γυναίκες παιδαγωγοί διεκδικούν μαχητικά την γυναικεία παρουσία στο δημόσιο χώρο. Σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση κοινωνικοί λόγοι – δηλαδή καλύτερη επαγγελματική αποκατάσταση των γυναικών- επιβάλλουν την ανάγκη το κράτος να εγκύψει στο ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης. (Στο ίδιο, σελ. 225-26) Με το πρώτο νομοσχέδιο στόχος είναι να δοθούν εκπαιδευτικές δυνατότητες και νέες επαγγελματικές διέξοδοι σε όσες επιθυμούν. Με την προετοιμασία της δασκάλας που αφορά το άλλο νομοσχέδιο φαίνεται καθαρά η βούληση της πολιτείας να «κοινωνικοποιηθούν» οι μικρές μαθήτριες κυρίως στο ρόλο της μητέρας και συζύγου. (Δαλακούρα και Ζιώγου-Καραστεργίου, 2015, σελ.81)

Και σε αυτό τον τομέα θα έχουμε επέκταση των νομοθετικών ρυθμίσεων στην κατεύθυνση της διεύρυνσης της εκπαίδευσης των γυναικών.

Η αναφορά, τόσο σε απόπειρες μεταρρυθμίσεων όσο και σε τομείς παρέμβασης, είναι ενδεικτική και επιγραμματική με στόχο να αναδειχθεί το γεγονός ότι υπήρχαν εκπαιδευτικά αιτήματα τα οποία αναδείκνυαν κοινωνικές ανάγκες της εποχής και άρα τα αιτήματα αυτά ήταν ένας ακόμα παράγοντας που συνέβαλε στην εκπαιδευτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Σε όλη αυτή την περίοδο, αλλά και πιο πριν κορυφαίο είναι το γλωσσικό ζήτημα το οποίο πέρα από επιστημονικό ρεύμα πήρε τη μορφή και τις διαστάσεις ενός ιδεολογικού κινήματος που επηρέασε με ποικίλους τρόπους την εκπαιδευτική πολιτική. (Ρογάρη, 2010, σελ 38-39). Την ένταση της διαπάλης για το γλωσσικό ζήτημα αναδεικνύουν τα γεγονότα σχετικά με τα "Ευαγγελικά" , όταν το 1901 δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Ακρόπολις μετάφραση του Ευαγγελίου με την υποστήριξη της βασίλισσας Όλγας, και στα "Ορεστειακά" αργότερα, το 1903, όταν το (τότε) Βασιλικό Θέατρο ανέβασε την Ορέστεια, μεταφρασμένη στη δημοτική. Και στις δύο περιπτώσεις ακολούθησαν διαδηλώσεις, ψηφίσματα, βιαιοπραγίες, αιματοχυσία στο κέντρο της Αθήνας. (Στο ίδιο, σελ.40-41) Στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα, υπάρχουν, όπως θα δούμε στο οικείο κεφάλαιο της εργασίας μας, σημαντικά γεγονότα που αφορούν την εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος. Αναφορά εδώ θα γίνει στην ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1910) καθώς και στο Σύνταγμα του 1911, που ορίζει ως επίσημη γλώσσα του κράτους αυτή στην οποία

συντάσσονταν το πολίτευμα και τα νομοθετικά κείμενα (άρθρο.107). (Αλιβιζάτος, 2007, σελ.48-49). Την εποχή αυτή είναι η καθαρεύουσα αλλά η διάταξη σύμφωνα με άλλη πηγή παρέχει δυνατότητα καθιέρωσης στο μέλλον της δημοτικής γλώσσας. (Χουρδάκης, 2010, σελ.78)

Κλείνοντας την παρουσίαση των παραγόντων και ιστορικών συγκυριών που επηρεάζουν την εκπαιδευτική πολιτική δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε επιγραμματικά στις αντιλήψεις του ίδιου του Ελευθερίου Βενιζέλου. Από την διαδρομή του στην Κρητική Πολιτεία αναδεικνύονται κάποιοι βασικοί άξονες όπως η υποχρεωτική και δωρεάν στοιχειώδης εκπαίδευση, η τάση απομάκρυνσης από την κλασσική παιδεία την οποία θεωρούσε ότι απευθύνεται σε λίγους και η κατεύθυνση προς ένα διπλό σχολικό δίκτυο που ακολουθεί την κοινωνική διαστρωμάτωση. (Μπουζάκης, 2016, σελ.45) Τάσσεται επίσης εναντίον των Ελληνικών σχολείων ενώ στο γλωσσικό ζήτημα είναι υπέρ της καθομιλούμενης γλώσσας. (Χουρδάκης, 2010, σελ.75-76)

2.Κυβερνήσεις Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920

2.1.Υπουργική Θητεία Απόστολου Αλεξανδρή

Στην πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου μπορούμε να πούμε ότι γίνεται ως προς το υπουργείο παιδείας τομή όσο αφορά την τοποθέτηση των υπουργών. Μέχρι τότε με μικρές εξαιρέσεις (όπως την τοποθέτηση Θεοτόκη στην κυβέρνηση Χ.Τρικούπη) τοποθετούνται προσωπικότητες μικρής πολιτικής εμβέλειας με βραχύχρονες κατά κανόνα θητείες. Στις περιόδους Βενιζέλου αλλάζει η αντίληψη και ως προς τις θητείες ενώ τοποθετούνται πρόσωπα (Απόστολος Αλεξανδρής-Ιωάννης Τσιριμώκος και αργότερα Δημήτριος Δίγκας, Κωνσταντίνος Γόντικας, Γεώργιος Παπανδρέου) που είναι σταθερά προσανατολισμένα στις επιδιώξεις της εκσυγχρονιστικής ομάδας δημοτικισμού. (Δημαράς, 2007, σελ.42-43). Η σταθερότητα αυτή, όπως θα δούμε από τα παρατιθέμενα στοιχεία, είναι βασικό στοιχείο για την κατανόηση και αποτίμηση της πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου.

Ο Απόστολος Αλεξανδρής είναι ένα πρόσωπο όχι ιδιαίτερα προβεβλημένο με σημαντικό, όμως, ρόλο την εποχή αυτή, αφού ανέλαβε να υλοποιήσει το πρόγραμμα των Φιλελεύθερων στον τομέα της Παιδείας. (Αντωνίου, 2007, σελ.105-106)

Όταν βέβαια μιλάμε για πρόγραμμα εννοούμε κυρίως για αντιλήψεις του Ελ. Βενιζέλου που εκφράστηκαν σε λόγους του Βενιζέλου, όπως για παράδειγμα σε προεκλογικό λόγο του στην Αθήνα στις 18/9/1910 διαπιστώνει ότι η εκπαίδευση δεν επιτυγχάνει τους σκοπούς της αφού είναι ανεπαρκής και οι νέοι δεν είναι ικανοί για παραγωγικά επαγγέλματα. Το ίδιο εξάλλου φαίνεται να διαπιστώνει και ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος το 1909. Επίσης, σε λόγο του στη Λάρισα αναφέρει συγκεκριμένες ρυθμίσεις για τη φοίτηση στη Μέση Εκπαίδευση και το Πανεπιστήμιο. Οι βασικοί άξονες της πολιτικής των Φιλελεύθερων αφορούν το σύνολο της εκπαίδευσης, το σχολείο, τη σχολική γνώση, τον δάσκαλο το μαθητή με στόχο την ανόρθωση της κοινωνίας και με έμφαση στην πολιτιστική προσφορά του Ελληνισμού (Μπουζάκης, 2016, σελ.53-54)

Άλλες αντιλήψεις του Ελευθέριου Βενιζέλου που υλοποιήθηκαν αργότερα (και χαρακτηρίζονται ως φιλελεύθερες) είχαν ήδη εφαρμοστεί στην Κρητική Πολιτεία π.χ. η υποχρεωτική δωρεάν εκπαίδευση στα Δημοτικά σχολεία και για τα δύο φύλα, καθώς επίσης είχαν γίνει γνωστές οι απόψεις του για την κατάργηση του ελληνικού σχολείου και το διπλό εκπαιδευτικό δίκτυο στη Μέση εκπαίδευση. (Χουρδάκης, 2010, σελ.74-75)

Το σύνολο αυτών των αντιλήψεων μπορούμε να το θεωρήσουμε ένα είδος προγράμματος ενώ ο ίδιος ο Αλεξανδρής στην συνεδρίαση της Βουλής 21-3-1911 όπου και εισηγείται τα νομοσχέδια, θα μιλήσει για εκπαιδευτικό πρόγραμμα της Κυβερνήσεως. (Σιμένη, 2006, Συνέδριο)

Ο Αλεξανδρής εισηγήθηκε έναν αριθμό 19 νομοσχεδίων στη Βουλή που αφορούν ένα ευρύτατο φάσμα της παιδείας και θεωρούνται μια απόπειρα ολοκληρωμένης μεταρρύθμισης στην εκπαίδευση. Τα νομοσχέδια καλύπτουν το σύνολο της στοιχειώδους εκπαίδευσης, την Μέση εκπαίδευση, τον χώρο του Πανεπιστημίου αλλά και την δημιουργία Εποπτικών συμβουλίων στην Δημοτική και Μέση εκπαίδευση και την αναδιοργάνωση της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου. (Μπουζάκης, 2016, σελ.50-51)

Κύρια χαρακτηριστικά της πολιτικής αυτής είναι η καθιέρωση εξάχρονου δημοτικού σχολείου μικτού, η ίδρυση νηπιαγωγείων καθώς και η διχοτόμηση της μέσης εκπαίδευσης, αφού αφενός υπάρχει εξατάξιο γυμνάσιο και αφετέρου επαγγελματικές σχολές. Υπάρχει πρόβλεψη για τη γυναικεία εκπαίδευση καθώς και ενίσχυση του ελέγχου από το κέντρο. (Μποζάκης, 2016, σελ.52 και Αντωνίου, 2007, σελ.107)

Ως βασικοί στόχοι προβάλλονται αφενός να βοηθηθούν οι απόφοιτοι του δημοτικού να έχουν βασικές γνώσεις ώστε να βγουν στην κοινωνία και τον πρακτικό βίο αλλά και όσοι συνεχίσουν στο Γυμνάσιο ή σε σχολές πρακτικής μορφώσεως να είναι συγκροτημένες προσωπικότητες και να ανταπεξέλθουν στον πρακτικό βίο. Το βάρος της μεταρρύθμισης πέφτει στην μόρφωση του αγροτικού πληθυσμού. Επίσης, βασικός στόχος ήταν η ανάπτυξη ενός δικτύου επαγγελματικής εκπαίδευσης με προφανή οφέλη για την κοινωνία, δηλ. την οικονομική ανάπτυξη σε ποικίλους τομείς(γεωργία, εμπόριο, ναυτικά επαγγέλματα) την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών και με απώτερο στόχο την μείωση της μετανάστευσης.

Η στροφή αυτή στον πρακτικό βίο, επιπλέον, σήμαινε προσπάθεια αναχαίτισης της κλασικιστικής ροπής της εκπαίδευσης. (Αντωνίου, 2007, σελ.113)

Επιπλέον, μελετώντας την εισήγηση του υπουργού στη Βουλή τον Μάρτιο του 1911 θα βλέπαμε κάποιες βασικές αρχές καθώς και σαφή αιτιολόγηση των αλλαγών. Αρχικά προβάλλεται ότι οι αλλαγές που προτείνονται συνάδουν με αλλαγές που ισχύουν σε προηγμένα κράτη. Διαπιστώνεται ότι υπήρχαν προβλήματα στη Δημοτική εκπαίδευση όχι τόσο στην διδασκαλία των στοιχειωδών γνώσεων αλλά όσο αφορά το ηθικό σκέλος και τον πρακτικό βίο. Επομένως, εύλογα αιτιολογούνται τα σχετικά σχέδια νόμου που αφορούν σε ίδρυση αγροκτηπίων και τη μόρφωση των υποδιδασκάλων σε γεωργικές σχολές. Επίσης, με βάση τα παραπάνω που αφορούν τον ηθικό βίο αιτιολογείται η επιλογή για μικρές επαρχιακές περιοχές της ίδρυσης ιεροδιδασκαλείων (Πρακτικά Β Αναθεωρητικής Βουλής, 21-3-1911, σελ.763-764).

Η στοιχειώδης εκπαίδευση είναι εξαετής, με μικτά σχολεία, η προτεινόμενη αύξηση του χρόνου σπουδών γίνεται διότι δεν επαρκεί ο χρόνος για την απόκτηση βασικών γνώσεων και γιατί ο αριθμός των μαθητών που συνεχίζουν στο Γυμνάσιο είναι πολύ μικρός όπως, επίσης, μικρός είναι και ο αριθμός των μαθητών που συνεχίζουν στο Ελληνικό σχολείο. Μάλιστα τα δύο πρώτα έτη του Ελληνικού σχολείου ταυτίζονται με τις δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού (το ίδιο, σελ.761).

Η ίδρυση νηπιαγωγείων σύμφωνα με παλαιότερο νομοθετικό πλαίσιο είναι αποτέλεσμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας εκτός από περιοχές που κατοικούν δίγλωσσοι πληθυσμοί ή μη ελληνόφωνοι (Αντωνίου, 2007, σελ.114 και Μπουζάκης, 2016, σελ.52).

Όσο αφορά την Μέση εκπαίδευση έχουμε αύξηση των ετών σε έξι λόγω του μεγάλου όγκου της ύλης. Στόχος του νομοθέτη είναι να τονωθεί η αυτενέργεια του μαθητή αλλά και να μειωθεί η επιβάρυνση του μαθητή, που σύμφωνα με το νομοθέτη, έχει φτάσει σε πολύ υψηλά όρια.. Βασικό στοιχείο της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας είναι η κατάργηση του Ελληνικού σχολείου από προπαρασκευαστικές επαγγελματικές σχολές. (Πρακτικά Β Αναθεωρητικής Βουλής, 21-3-1911, σελ.766)

Οι προπαρασκευαστικές σχολές έχουν σαν βασικούς στόχους αφενός την προετοιμασία των μαθητών για να φοιτήσουν σε τεχνικές σχολές που υπάγονται σε άλλα εκτός του Παιδείας υπουργεία και αποτελούν την δεύτερη βαθμίδα τεχνικής εκπαίδευσης, αφετέρου την παροχή ηθικής και διανοητικής συγκρότησης προκειμένου να ενταχθούν οι μαθητές στην κοινωνία. (Αντωνίου, 2007, σελ.117)

Κομβικά είναι το νομοσχέδιο που αφορά το Κεντρικό Εποπτικό συμβούλιο Δημοτικής εκπαίδευσης που θεωρείται βασικό για την επιτυχία του εκπαιδευτικού έργου και ολοκληρώνει με τις ρυθμίσεις του την αποκέντρωση όσο αφορά την Δημοτική εκπαίδευση και διασφαλίζει τους διδάσκοντες από πολιτικές παρεμβάσεις. (Αντωνίου, 2007, σελ.119-120 και Πρακτικά Β Αναθεωρητικής Βουλής, 21-3-1911, σελ.768). Επιπλέον, πολύ σημαντικά είναι τα δυο νομοσχέδια για την ίδρυση Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, την διχοτόμηση ουσιαστικά του υπάρχοντος Πανεπιστημίου. Σε αυτά περιλαμβάνεται, βέβαια, όλο το οργανωτικό σχήμα των δύο Πανεπιστημίων. Στην εισηγητική έκθεση σαν κύριοι λόγοι αναφέρονται από τη μια πλευρά, ότι δεν έχει γίνει καμία αλλαγή από το 1837 όταν και ιδρύθηκε το πανεπιστήμιο, αλλά, κυρίως, βαρύνει ότι υπάρχει η διαθήκη Δόμπολη εις εκτέλεση της οποίας θα πρέπει να ιδρυθεί πανεπιστήμιο που θα φέρει το όνομα Καποδιστριακό. (Πρακτικά Β Αναθεωρητικής Βουλής, 21-3-1911, σελ. 768-772)

Οι δύο νόμοι αυτοί συνιστούν μια ολοκληρωμένη παρέμβαση στη λειτουργία του πανεπιστημίου αφού εισάγουν πολλά νέα στοιχεία, για παράδειγμα τον θεσμό των εκτάκτων καθηγητών, τον διαγωνισμό ως νέο τρόπο διορισμού των καθηγητών πανεπιστημίου και ,επίσης, σημαντικό βαθμό αυτονομίας στο πανεπιστήμιο. Τίθενται,

επίσης, σοβαρές υποχρεώσεις στους τακτικούς καθηγητές, όπως όριο ηλικίας για την αποχώρησή τους και, επίσης, χρονικό όριο δύο ετών για την ολοκλήρωση των μαθημάτων τους καθώς και γνωμοδοτική δυνατότητα της Συγκλήτου για το πρόγραμμα μαθημάτων. Πολλές από τις ρυθμίσεις αυτές προκάλεσαν τις αντιδράσεις των καθηγητών (διχοτόμηση του πανεπιστημίου, όριο ηλικίας, έκτακτοι καθηγητές). (Μπουζάκης, 2016, σελ.82-85) Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί και η προσπάθεια ίδρυσης σχολής Πολιτικών επιστημών που, όμως, έμεινε ανολοκλήρωτη. (Πυργιωτάκης και Παπαδάκης, 2015-2016, σελ.42)

Σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση η οποία μέχρι τότε (αρχές του 20^{ου} αιώνα) παρεχόταν κυρίως από τα παρθεναγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας με τα νομοσχέδια Αλεξανδρή νομιμοποιείται αυτή η πρακτική. Προτείνεται η ίδρυση Παρθεναγωγείων και Ανώτερων Παρθεναγωγείων με κατεύθυνση στο Διδασκαλείο Θηλέων και ως διέξοδος προτείνεται η φοίτηση στην «Τεχνική Σχολή». (Ζιώγου – Καραστεργίου, 2007, σελ.309-311) Γενικότερα, η τάση αυτή ουσιαστικά κατά εκτίμηση ειδικών στη γυναικεία εκπαίδευση συνιστά μια συντηρητική στροφή πράγμα που υπογραμμίζεται και από την διαφοροποίηση των στοχεύσεων της Καλλιρόης Παρρέν με την ίδρυση του *Λυκείου των Ελληνίδων*, που, παρά τις πολυσχιδείς δραστηριότητές του διαφοροποιείται από τα αιτήματα της *Εφημερίδας των Κυριών*. (Ζιώγου-Καραστεργίου και Δαλακούρα, 2015, σελ.122) Η κριτική της Κ. Παρρέν (στο φύλλο με αριθμό 1013 της Εφημ. των Κυριών) τον Νοέμβριο του 1911 εστιάζει στο ότι η νομοθέτηση είναι ελλιπής και κυρίως στο σημείο της μη εξίσωσης των ανώτερων Παρθεναγωγείων με τα Γυμνάσια ώστε να μη χρειάζεται να φοιτούν τα κορίτσια σε γυμνάσια αρρένων. (Μπουζάκης, 2016, σελ.100) Την εποχή εκείνη (1911) φοιτούσαν σε Γυμνάσια 115 μαθήτριες και 1.106 στα ελληνικά σχολεία. (Ζιώγου-Καραστεργίου και Δαλακούρα, 2015, σελ.79)

Από τα νομοσχέδια που κατατέθηκαν από τον Αλεξανδρή ψηφίστηκαν πέντε, αυτά που αναφέρθηκαν πιο πάνω για τα πανεπιστήμια, τα διδακτικά βιβλία, το κτιριακό πρόβλημα των σχολείων, το νομοσχέδιο που αφορούσε τα πρότυπα μοναστηριακά αγροκήπια και το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο Δημοτικής Εκπαιδευσεως. (Χουρδάκης, 2010, σελ.79) Σύμφωνα με άλλη πηγή ψηφίστηκαν 6 νομοσχέδια ενώ ψηφίστηκε και νομοσχέδιο με το οποίο καθορίστηκε ότι οι δημοδιδάσκαλοι θα μισθοδοτούνταν ανάλογα με τον βαθμό που τους απένειμαν τα τοπικά εποπτικά συμβούλια και όχι ανάλογα με τον βαθμό πτυχίου. (Αντωνίου, 2007, σελ.120) Όπως

βλέπουμε μικρός αριθμός από τα κατατεθέντα νομοσχέδια ψηφίστηκαν και πάντως όχι αυτά που αφορούσαν τη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση. Από τα ψηφισθέντα νομοσχέδια κάποια διαρρύθμιζαν συγκεκριμένα ζητήματα, όμως, άλλα όπως αυτά που αφορούσαν το Πανεπιστήμιο και το Κεντρικό Συμβούλιο Δημοτικής Εκπαιδευσεως ήταν πολύ σημαντικά.

Για παράδειγμα, ο νόμος για τα σχολικά κτίρια καθορίζει ένα οργανωτικό σχήμα για την ανέγερση διδακτηρίων –το οποίο βασίζεται και στους παλαιότερους νόμους Ευταξία- που καλύπτει όλες τις πτυχές αυτού του τομέα. Ο ίδιος ο υπουργός εξαίρει την σημασία του σχολικού κτιρίου για την επίτευξη των στόχων της εκπαίδευσης. (Καλαφάτη, 1988, σελ.183)

Το πλαίσιο που θεσπίζεται αντιμετωπίζει συνολικά το πρόβλημα και μάλιστα αντέχει στο χρόνο αφού ουσιαστικά διατηρείται χωρίς ουσιώδεις αλλαγές μέχρι την ίδρυση του Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων το 1962. (Καλαφάτη, 1988, σελ.194-195)

Επομένως, αν αποτιμήσουμε την όλη προσπάθεια Αλεξανδρή είναι ένα σώμα νομοσχεδίων που αναφέρονται σε όλο το φάσμα της εκπαίδευσης και συναποτελούν μια ολοκληρωμένη προσπάθεια μεταρρύθμισης. Θα μπορούσαμε και με βάση όσα θα πούμε παρακάτω, να θεωρήσουμε ότι τα νομοσχέδια Αλεξανδρή είναι μια πρώτη οργανωμένη παρέμβαση του Βενιζελισμού στην παιδεία. Άλλωστε, σε όλους τους τομείς της διακυβέρνησης υπάρχει ενιαίο ύφος και ήθος και κάποια στοιχεία του όπως η αισιοδοξία ή η ορθολογική τάση για βελτίωση της κοινωνίας και ο πραγματισμός είναι βασικά για όλες τις παρεμβάσεις της εποχής. (Μαυρογορδάτος, 1988, σελ.17)

Ακόμα, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η προσπάθεια του 1911 αντλεί από τα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα της εποχής –παράδειγμα η έμφαση στην επαγγελματική κατάρτιση των νέων- και αποτελεί αφετηρία για τις επόμενες προσπάθειες. (Δημαράς, 1988, σελ.25)

Επιπλέον, ο υπουργός είχε σχέση με τους φορείς του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και επί υπουργίας του –αρχές του 1912- ζητείται η γνώμη του Εκπαιδευτικού ομίλου από τον Γ. Παπανδρέου με την ιδιότητα του προέδρου του Κεντρικού Εποπτικού Συμβουλίου για καίρια σημεία της στοιχειώδους και γυναικείας εκπαίδευσης. (Δημαράς, 2019, σελ.135-136) Αναφέρονται τα πιο πάνω για να τονιστεί αφενός ότι η

προσπάθεια αυτή δεν ήταν αποκομμένη από τις επόμενες αλλά και το γεγονός ότι σε αρκετές πηγές δεν αναφέρεται καθόλου και γενικά η θητεία Αλεξανδρή στο υπουργείο παιδείας δεν είναι επαρκώς φωτισμένη. Αν και τα νομοσχέδια είχαν σημαντικές τομές όπως είδαμε π.χ εξαιetés μικτό δημοτικό σχολείο , τεχνική σχολή και εξατάξια γυμνάσια (Μπουζάκης, 2002, σελ.52) τα περισσότερα δεν ψηφίστηκαν . Κύριος λόγος είναι η προκήρυξη των εκλογών του Μαρτίου του 1912. Ο Βενιζέλος ήθελε την διενέργεια εκλογών λόγω του ότι είχε λήξει το έργο της Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής και διότι ο πρωθυπουργός ήθελε ανανέωση της λαϊκής εντολής αφού στις προηγούμενες εκλογές τα κόμματα της αντιπολίτευσης απείχαν. Ήταν μάλιστα αυτό απαραίτητο για την ολοκλήρωση του νομοθετικού του έργου. (Ιστορία του ελληνικού έθνους, 1978, τ.ΙΔ ,σελ.276)

Επίσης, η απόσυρση της πρότασης για ίδρυση 4^{ης} έδρας στη Φιλοσοφική σχολή ύστερα από διαμαρτυρίες (Πρακτικά Β Αναθεωρητικής Βουλής, 9-12-1911, σελ.622) και μάλιστα με παρέμβαση του ίδιου του Βενιζέλου δείχνει ότι σε αρκετά ζητήματα υπήρχαν αντιδράσεις και η πλειοψηφία ήταν επισφαλής.

2.2.Μεταρρυθμίσεις Ιωάννη Τσιριμώκου

Μετά τις εκλογές του Μαρτίου του 1912 υπουργός Παιδείας αναλαμβάνει ο Ιωάννης Τσιριμώκος και το Νοέμβριο του 1913 εισηγείται επτά νομοσχέδια από τα οποία θα ψηφισθούν τα τέσσερα. (Μπουρνάζος, 1999, σελ.246) Ως προς το χαρακτήρα της μεταρρύθμισης, οι πηγές συμφωνούν ότι είναι πολύ σημαντική προσπάθεια αστικής μεταρρύθμισης (στο ίδιο,σελ.246). Χαρακτηρίζεται ως η πρώτη πειστική αστικοδημοκρατική προσπάθεια, (Μπουζάκης, 2006, σελ.78) τα νομοσχέδια εκφράζουν αστικές θέσεις και σε αυτά συνδέονται άμεσα η μόρφωση που προσφέρεται και η κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει κάθε άτομο. (Δημαράς, 1988, σελ.λη΄) Το στοιχείο αυτό έχει εισαχθεί στην εκπαίδευση στα νομοσχέδια Ευταξία.

Στο νομοθετικό έργο του Τσιριμώκου σημαντική είναι η συνεισφορά του Εκπαιδευτικού Ομίλου του οποίου βασικός ανάμεσα στους στόχους είναι η αναμόρφωση της εκπαίδευσης, συνδέοντας το εκπαιδευτικό με το κοινωνικό ζήτημα. (Δημαράς, 2019, σελ.128) Η εισηγητική έκθεση είναι έργο του κορυφαίου στελέχους του Ομίλου του Δημήτρη Γληνού – ο οποίος συμβάλει γενικότερα στην προσπάθεια

της μεταρρύθμισης- αλλά, φυσικά, στην τελική μορφή των νομοσχεδίων συμβάλλουν υπηρεσιακοί παράγοντες του υπουργείου οι οποίοι αντλούν από παλαιότερες ανάλογες προσπάθειες και από τα νομοσχέδια Αλεξανδρή που έχουν προαναφερθεί. (Στο ίδιο, σελ.136-138)

Στην Γενική εισηγητική έκθεση αρχικά τονίζεται ότι πρόκειται για ριζική μεταρρύθμιση και, επίσης, η σημασία της παιδείας είναι τεράστια, αφού συνδέεται από τον εισηγητή τόσο με τις πρόσφατες πολεμικές επιτυχίες όσο κυρίως με την γενικότερη ανόρθωση της κοινωνίας και τον εκπολιτιστικό ρόλο του Ελληνισμού στην Ανατολή. Τονίζεται η ανεπάρκεια του συστήματος αλλά και διαφοροποιούνται οι πνευματικές ανάγκες των κοινωνικών τάξεων. (Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου II, 2013, σελ.17-18) Η σύνδεση κοινωνικής τάξης και αντίστοιχου επιπέδου μόρφωσης είναι η βάση της μεταρρύθμισης όσο αφορά την στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση και, επίσης, αποτελεί σοβαρότατο στοιχείο με το οποίο αιτιολογείται η έμφαση που δίνεται στην ανάπτυξη επαγγελματικής εκπαίδευσης. (στο ίδιο, σελ.33-34).

Βασικά στοιχεία της απόπειρας αυτής θεωρούνται, επίσης, –σύμφωνα με την γενική εισηγητική έκθεση- η σοβαρή κατάρτιση των διδασκόντων, η βελτίωση της διοίκησης της εκπαίδευσης καθώς και η βελτίωση των κτιριακών υποδομών. (Δημαράς, 1988, σελ.94) Κύρια στοιχεία επιπλέον της προσπάθειας αυτής ήταν η υποχρεωτική εκπαίδευση, η γυναικεία εκπαίδευση, η στροφή στην οικοδόμηση επαγγελματικής εκπαίδευσης, η προσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος στη κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα. (Καραφύλλης, 2013, σελ.105 και Κάτσικας- Θεριανός, 2004, σελ.108) Σημαντικοί, τέλος, στόχοι- σύμφωνα με τις απόψεις του Γληνού- ήταν το χτύπημα του ψευδοκλασικισμού και της μονομέρειας της εκπαίδευσης. Εδώ θα δούμε και τον όρο λαϊκό σχολείο που θα μας απασχολήσει και στην μεταρρύθμιση του 1929. (Μπουρνάζος, 1999, σελ.249).

Ειδικότερα, εάν θέλαμε να εξετάσουμε το εύρος της μεταρρύθμισης Τσιριμώκου θα διαπιστώναμε ότι αρχίζει από την προσχολική αγωγή και εκτείνεται σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης εκτός από την πανεπιστημιακή βαθμίδα, αφού εξάλλου πρόσφατα είχαν ψηφιστεί οι νόμοι για τα πανεπιστήμια του Απόστολου Αλεξανδρή. Αναφέρεται σε μεγάλο βαθμό στην επιμόρφωση των εκπαιδευτικών (τρία

νομοθετήματα αφορούν Διδασκαλεία εκπαιδευτικών) και στη διοίκηση της εκπαίδευσης. (Δημαράς, 1980, σελ.32)

Στην προσχολική αγωγή προβλέπεται η ίδρυση νηπιαγωγείων από το κράτος, ενώ μέχρι τότε την πρωτοβουλία όπου υπήρχαν αυτά, την είχαν ιδιωτικοί φορείς. (μνεία για έλεγχο των νηπιαγωγείων γίνεται στον νόμο ΒΤΜΘ΄ του 1895). Σημαντικό στοιχείο όσο αφορά την δημόσια πολιτική είναι η αιτιολόγηση της ίδρυσης νηπιαγωγείων από το κράτος τουλάχιστον σε περιοχές όπου δεν ενεργούσε η ιδιωτική πρωτοβουλία. Οι λόγοι ίδρυσης έχουν να κάνουν με τις ανάγκες που έχουν προκύψει μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, η προσάρτηση περιοχών που συμπεριλαμβάνουν και αλλόγλωσσους πληθυσμούς καθιστά αναγκαία για την ενσωμάτωσή τους την ίδρυση νηπιαγωγείων. (Μπουρνάζος, 1999, σελ.251-252, Μπουζάκης, 2013, σελ.77-78). Επομένως, από την πλευρά της δημόσιας πολιτικής το κράτος φαίνεται να αντιλαμβάνεται τις νέες ανάγκες που προκύπτουν και –νομοθετικά τουλάχιστον- να προσπαθεί να τις καλύψει.

Όσο αφορά την στοιχειώδη αλλά και τη μέση εκπαίδευση, κύριο χαρακτηριστικό είναι η αυτονομία των δύο αυτών κύκλων, ώστε να λυθεί ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα που είχε από παλιότερα εντοπιστεί ήταν ότι το δημοτικό σχολείο ήταν προθάλαμος του Γυμνασίου. (Δημαράς, 2019, σελ.138)

Η φοίτηση στο εξαετές Δημοτικό (όπως και στο Νηπιαγωγείο) είναι υποχρεωτική για αγόρια και κορίτσια. (Καραφύλλης, 2013, σελ.105) Στόχος είναι το ενιαίο της εκπαίδευσης και η άρση της πολυτυπίας το δημοτικού σχολείου, επίσης η αυτοτέλεια και η επάρκεια της μόρφωσης, αφού επιπλέον επιδιώκεται η ανάσχεση της ροής προς ανώτερες σπουδές. Τομή είναι η κατάργηση της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών στο δημοτικό, επίσης, ενισχύονται τα φυσικομαθηματικά μαθήματα, όπως και τα πρακτικά μαθήματα. Πρόθεση του νομοθέτη είναι να διδαχθούν με την απαραίτητη εξασφάλιση υποδομών και επιμόρφωση των δασκάλων. (Μπουρνάζος, 1999, σελ.250-251) Υπάρχει πρόνοια για έβδομη τάξη για όσους θα ήθελαν πληρέστερη μόρφωση και επίσης μέριμνα για τους αναλφάβητους για τη φοίτηση τους στο σχολείο, αφού το πρόβλημα του αναλφαβητισμού είναι έντονο. (Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου ΙΙ, 2013, σελ. 35 και Δημαράς, 2019, σελ.131) Σχετικά με το αναλυτικό πρόγραμμα θα πρέπει να πούμε ότι το πρόγραμμα του 1913 είναι έργο του «Κεντρικού Εποπτικού Συμβουλίου», αφορά εξαετές δημοτικό σχολείο και σε αυτό η «Ελληνική Γλώσσα»

δηλ. η καθαρεύουσα καλύπτει το 31% του συνολικού χρόνου. Με τα νομοσχέδια του 1913, η Ελληνική Γλώσσα ονομάζεται «Νέα Ελληνική γλώσσα». Σημαντική είναι η αντοχή του αναλυτικού προγράμματος, ουσιαστικά – εκτός από τις αλλαγές στη γλώσσα- παραμένει σε ισχύ μέχρι το 1969 στην περίοδο της δικτατορίας. (Νούτσος, 2007, σελ. 238-39) Επίσης, η μεταρρύθμιση αυτή κληροδοτεί και μια σειρά διδακτικών βιβλίων με απλουστευμένη γλωσσική μορφή. (Δημαράς, 1988, σελ.λθ')

Σχετικά με τη Μέση εκπαίδευση προβλέπονται δύο ξεχωριστά δίκτυα. Αφενός, το τριετές «αστικό σχολείο» στο οποίο κατευθύνονται οι απόφοιτοι του δημοτικού. Η κατεύθυνση του αστικού σχολείου είναι πρακτική. Οι απόφοιτοι μετά από εξετάσεις μπορούν να εγγραφούν στο Διδασκαλείο δημοτικής εκπαίδευσης ,επίσης σε τεχνικές και επαγγελματικές σχολές. Αφετέρου, το εξαετές γυμνάσιο το οποίο χωρίζεται (μετά το δεύτερο έτος) σε δύο τμήματα το φιλολογικό και το πραγματικό (πρακτικό). Οι απόφοιτοι κάθε τμήματος εγγράφονται χωρίς εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο. (Μπουζάκης, 2006, σελ.75-77) Η δημιουργία πρακτικών σχολείων σκοπό έχει να καλυφθούν ζωτικές ανάγκες της κοινωνίας. Από την γενική εισηγητική έκθεση φαίνεται ότι η μέχρι τότε μονομέρεια του Γυμνασίου οδήγησε υπερβολικό αριθμό μαθητών στον στόχο του να πάρουν ένα πτυχίο (χαρτί) και να καταστούν πνευματικοί προλετάριοι ή να επιζητούν θέση στο Δημόσιο. (Μπουζάκης, 2002, σελ.509) Στα αστικά σχολεία έμφαση δίνεται στην διδασκαλία των νέων ελληνικών καθώς και στα φυσιογνωστικά μαθήματα. Σημαντικό στοιχείο είναι ότι στα σχολεία αυτά διδάσκονται αρχαία ελληνικά από μετάφραση. Μέσω των αστικών σχολείων θεωρείται ότι θα ανακοπεί η τάση για ανώτατη εκπαίδευση. (Μπουρνάζος, 1999, σελ.253).

Όσο αφορά την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στα νομοσχέδια του 1913 δίνεται μεγάλη έμφαση, αφού τρία νομοσχέδια αφορούν το συγκεκριμένο τομέα. Στόχος είναι να υπάρξει ενιαία και ομοιόμορφη μόρφωση των δασκάλων και προβλέπονται διδασκαλεία για άνδρες και γυναίκες. Μάλιστα, όλοι οι απόφοιτοι διδασκαλείου θεωρούνται ίσοι ανεξάρτητα από το βαθμό πτυχίου. (Μπουρνάζος, 1999, σελ. 254) Το αντίστοιχο Διδασκαλείο είναι προϋπόθεση και για τους καθηγητές Μέσης Εκπαίδευσης. Στην γενική εισηγητική έκθεση τονίζεται η ανάγκη να φροντίσει η Πολιτεία για την επιμόρφωση των δασκάλων στοιχειώδους εκπαίδευσης με την ίδρυση νέων διδασκαλείων που ο εισηγητής τα προσδιορίζει σε έξι. Συνδέεται η αύξηση του αριθμού των διδασκαλείων με τις νέες ανάγκες που έχουν προκύψει με

την ενσωμάτωση νέων εδαφών ύστερα από τους Βαλκανικούς πολέμους. Τονίζονται, βέβαια, τα προβλήματα που υπάρχουν ειδικά ως προς την ανεύρεση κατάλληλου και επαρκούς σε αριθμού προσωπικού. (Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου ΙΙ, 2013, σελ.47-48)

Υπήρχε και μια άλλη παράμετρος για την ίδρυση διδασκαλείων πλην των πρακτικών λόγων που προαναφέρθηκαν. Μέσω των νέων διδασκαλείων θα υπηρετούνταν και θα επικρατούσαν οι αρχές των δημοτικιστών. Ευχής έργον θα ήταν να ιδρύονταν πολυτάξια διδασκαλεία, όμως, αυτό δεν ήταν πάντα εύκολο γι αυτό αρχικά είχαν ιδρυθεί τρία μονοτάξια διδασκαλεία (Αύγουστος 1913) και το 1914 –μετά τα νομοσχέδια- ιδρύονται τριτάξια διδασκαλεία. (Μπουζάκης, 2016, σελ.57-58) Τη σημασία της παραμέτρου αυτής την κατανοούμε, εάν αναδείξουμε τις απόψεις του Δελμούζου, ως Ανώτερου Επόπτη το 1918 στους δημοδιδασκάλους Αθηνών. Σε αυτές τονίζεται η σημασία του δασκάλου ως φορέα της μεταρρύθμισης άρα και η σημασία της κατάρτισής τους καθώς και της βελτίωσης της οικονομικής τους κατάστασης. (στο ίδιο, σελ.59)

Στον τομέα της διοίκησης της εκπαίδευσης, η εισηγητική έκθεση προχωρεί σε ίδρυση του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου συγχωνεύοντας το κεντρικό συμβούλιο δημοτικής εκπαίδευσης και το εποπτικό συμβούλιο μέσης εκπαίδευσης που προϋπήρχαν. Ο εισηγητής αναγνωρίζει την θετική συμβολή στη διοίκηση της εκπαίδευσης του νόμου ΒΤΜΘ'. Στόχος η ενιαία διοίκηση της εκπαίδευσης. Η ανάγκη ενοποίησης οφείλεται στο ότι υπήρχαν, κατά τον εισηγητή, αντιθέσεις ανάμεσα στην δημοτική και μέση εκπαίδευση και, επίσης, στο ότι η λειτουργία των δύο συμβουλίων δεν ήταν παραγωγική και παρατηρήθηκαν σοβαρές δυσλειτουργίες. (Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου ΙΙ, 2013, σελ.51-53) Το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο συστήνεται το Μάιο του 1914 ως αποτέλεσμα της ψήφισης του νομοσχεδίου Τσιριμώκου. Μάλιστα, η διοικητική δομή αυτή προέρχεται από τα Τοπικά Εποπτικά Συμβούλια Δημοτικής Εκπαίδευσης του νόμου ΒΤΜΘ' και εν συνεχεία των συμβουλίων που προέκυψαν από τους νόμους του 1905 και τους νόμους Αλεξανδρή. (Τζάρτζας, 2007, σελ.375) Οι αρμοδιότητες του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου ήταν πολυσχιδείς : έχει αρμοδιότητα σε διορισμούς και υπηρεσιακή εξέλιξη των εκπαιδευτικών, επίσης, για εξετάσεις και φοίτηση των εκπαιδευτικών στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης. Ακόμα, ασκεί πειθαρχικό έλεγχο στους εκπαιδευτικούς. Επίσης, κρίνει διδακτικά βιβλία και αξιολογεί αναλυτικά

προγράμματα. (Τζάρτζας, 2007, σελ.383 και Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου II, 2013, σελ.52) .

Σε ότι αφορά την γυναικεία εκπαίδευση, τα νομοσχέδια Τσιριμώκου αφιερώνουν σημαντικό μέρος. Ήδη έχουν προαναφερθεί τα νομοσχέδια Στάη και η σημασία τους για το σχετικό ζήτημα. Στο επίπεδο της πρακτικής πολύ σημαντική προσπάθεια ήταν το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο Βόλου που ήταν η πρώτη σοβαρή απόπειρα – από τον Αλέξανδρο Δελμούζο- για ανανέωση της γυναικείας αλλά και της εκπαίδευσης γενικότερα. (Ζιώγου-Καραστεργίου, 2007, σελ.308-9)

Παρενθετικά μέσα από την προσπάθεια αυτή που δεν τελεσφόρησε, αφού το σχολείο έκλεισε λόγω αντιδράσεων, ο Δελμούζος αποπειράθηκε να εκφράσει στην πράξη τις αρχές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Το γλωσσικό ζήτημα ξεπεράστηκε στην πράξη, αφού γλώσσα διδασκαλίας ήταν η δημοτική και επίσης καινοτόμο στοιχείο ήταν ότι ο ελληνικός πολιτισμός προσεγγιζόταν στη συνέχειά του μέσα από το πρίσμα του νέου Ελληνισμού. (Δημαράς, 2019, σελ.117-118) Οι αντιδράσεις από συντηρητικούς κύκλους στο Βόλο οδήγησαν στο κλείσιμο του σχολείου και στη δίκη του Ναυπλίου όπου ο Δελμούζος και οι συγκατηγορούμενοί του αθώωθηκαν. (Χατζηστεφανίδης, 1990, σελ.148) Επιπλέον, διδάχτηκαν στο σχολείο αρχαία ελληνικά από μετάφραση και αυξήθηκαν τα φυσιογνωστικά και τεχνικά μαθήματα με μείωση των φιλολογικών, ενώ υπήρξε, επίσης, μαθητοκεντρική προσέγγιση όσο αφορά την διδασκαλία. (Δημαράς, 2019, σελ.122) Μετά στα νομοσχέδια Αλεξανδρή, τα οποία έχουν αναφέρονται στη γυναικεία εκπαίδευση, στην απόπειρα του 1913, τονίζεται με βάση τις απόψεις Δημήτρη Γληνού στο βιβλίο του « Ένας άταφος νεκρός», η ανάγκη την γυναικεία εκπαίδευση να αναλάβει υπό την ευθύνη του το κράτος και, επίσης, να υπάρξει αντιστοιχία σχολείων (στη μέση εκπαίδευση) με αυτά των αγοριών, αφού τα δύο φύλα έχουν τις ίδιες μορφωτικές ανάγκες. (Ζιώγου-Καραστεργίου, 2007, σελ 317-318) Προβλέπονται, επομένως, μικτά εξαετή δημοτικά σχολεία, Αστικά σχολεία θηλέων με πρακτικό προσανατολισμό, και αντίστοιχα εξαετή γυμνάσια όπως για τα αγόρια. Επίσης, Διδασκαλεία Θηλέων και Αρρένων. (στο ίδιο, σελ.316 και Μπουζάκης, 2016, σελ.104-105) Ως αποτέλεσμα το 1914 ιδρύονται από τον Τσιριμώκο τα πρώτα αστικά σχολεία και διδασκαλεία για κορίτσια και λίγο αργότερα (1917) τα πρώτα γυμνάσια και ελληνικά σχολεία. (Δαλακούρα-Καραστεργίου, 2015, σελ.82)

Σχετικά με την πολιτική για τα σχολικά κτίρια μετά τις παρεμβάσεις Αλεξανδρή με τον νόμο 347/1914 που αφορά την μίσθωση ιδιωτικών κτιρίων, για να γίνουν διδακτήρια και με μια σειρά εγκυκλίων και διαταγμάτων πριν και μετά το νόμο, επιχειρείται μια σοβαρή πολιτική παρέμβαση. Καθορίζονται οι όροι υγιεινής των σχολείων καθώς και η συνολική διαδικασία για την μίσθωση κτιρίων για σχολική χρήση. Υπάρχει, μάλιστα, και μια πολιτική κινήτρων σε ιδιώτες για να παραχωρήσουν κτίρια για ενοικίαση ή να κατασκευάσουν κτίρια για σχολική χρήση. Η πολιτική αυτή είχε σημαντική επιτυχία σε Αθήνα και Πειραιά. (Καλαφάτη, 1988, σελ. 209-211)

Κριτική Αποτίμηση

Από τα νομοσχέδια Τσιριμώκου ψηφίστηκαν όσα αφορούσαν τη σύσταση Διδασκαλείων και, επίσης, όσα αφορούν την διοίκηση της εκπαίδευσης, την ίδρυση δηλαδή του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου. Αυτά αποτελούν σημαντικές παρεμβάσεις, ειδικά η τελευταία, αφού με αυτή η εποπτεία του εκπαιδευτικού συστήματος θα περνούσε από το επίπεδο των καθηγητών πανεπιστημίου, κατά πλειοψηφία σε πρόσωπα που προέρχονταν από την εκπαίδευση. Μάλιστα, στον τομέα αυτό υπήρξε και άμεση συνέχεια με τον προκάτοχο υπουργό Απόστολο Αλεξανδρή. Η παρέμβαση αυτή ήταν ουσιώδης, αφού και όλα τα ανάλογα σώματα, τουλάχιστον, μέχρι και το ΚΕΜΕ (Κέντρο Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμορφώσεως – στη δεκαετία του 1980-) προέκυψαν από μεταβολές του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου. (Δημαράς, 1980, σελ.38-39) Εγκρίθηκαν, επίσης, νέα αναλυτικά προγράμματα (έχουμε αναφερθεί σε προηγούμενο σημείο). Γεγονός είναι ότι δεν ψηφίστηκαν τα βασικότερα νομοσχέδια, αυτά, δηλαδή, που αφορούσαν την στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση, αυτό σημαίνει ότι οι σοβαρότερες πτυχές της μεταρρυθμιστικής αυτής προσπάθειας δεν έγιναν πράξη. Για το λόγο αυτό σε πηγές (Χατζηστεφανίδης, 1990, σελ.265 και Καραφύλλης, 2013, σελ.108) αναφέρεται απλά ότι τα νομοσχέδια δε ψηφίστηκαν ή σε άλλες (Κάτσικας-Θεριανός, 2004, σελ.109) αναφέρουν μόνο τα αναλυτικά προγράμματα.

Εάν θέλαμε να εξετάσουμε τους λόγους για τους οποίους αυτά τα νομοσχέδια δεν ψηφίστηκαν πρώτα- πρώτα θα λέγαμε ότι υπήρξε αντίδραση και μέσα από το κόμμα των Φιλελευθέρων- ήδη καταγράφεται από το 1911- για το θέμα της συνταγματικής ρύθμισης για τη γλώσσα. Σημαντική είναι στο ζήτημα αυτό και η καταγραφή της μαρτυρίας του Ηλία Τσιριμώκου, γιού του Ιωάννη Τσιριμώκου σε υποσημείωση (αρ.83) στην ίδια πηγή (Δημαράς, 2019, σελ. 139). Επίσης, υπήρξε ένα ευρύ μέτωπο

αντιδρώντων (συνολικά στην μεταρρύθμιση και με αφορμή το γλωσσικό). Για παράδειγμα, στη διαμαρτυρία (υπόμνημα) της Φιλοσοφικής σχολής (Μάρτιος 1914), και με αιτία την κατάργηση των αρχαίων ελληνικών στο δημοτικό σχολείο, τονίζεται ότι τα νομοσχέδια είναι πλήγμα στην ανθρωπιστική παιδεία και κατ' επέκταση καταρρέει η βάση της εθνικής και θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης του λαού. Στη ρύθμιση για τα Αστικά σχολεία με την διδασκαλία αρχαίων ελληνικών από μετάφραση θεωρείται ότι σχεδόν καταργούνται τα αρχαία ελληνικά. (Δημαράς, 1988, σελ.98-99) Επίσης, μια ακόμα συμπαγής ομάδα αποτελούνται από συλλόγους εκπαιδευτικών που θεωρούν βλαπτικά τα νομοσχέδια ή πιστεύουν ότι επηρεάζουν δυσμενώς τα συμφέροντα τους. (Μπουρνάζος, 2007, σελ.165-166) Η αντίδραση στις μεταρρυθμίσεις είχε αιχμή το γλωσσικό ζήτημα με προεξάρχοντες πανεπιστημιακούς (Νικόλαος Εξαρχόπουλος- Γεώργιος Μιστριώτης- Γ.Ν. Χατζηδάκης). Πρέπει να γίνει κατανοητό ότι το ζήτημα της γλώσσας και για τις δύο παρατάξεις σημαίνει πολλά. Για τους δημοτικιστές η γλώσσα του λαού σημαίνει ένα ευρύ πλέγμα μεταρρυθμίσεων σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης. Για τους οπαδούς της καθαρεύουσας η φθορά της γλώσσας σημαίνει ότι η πατρίδα, η θρησκεία και η ηθική κινδυνεύουν.

Η αποτίμηση της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1913 στην βιβλιογραφία είναι θετική. Υπάρχουν πηγές που κρίνουν κάποια στοιχεία ως άτολμα, όπως για παράδειγμα το πρόγραμμα του γυμνασίου. Θεωρούνται θετικά και προοδευτικά όσα αφορούν τη γυναικεία εκπαίδευση, την εποπτεία του συστήματος, την κατάρτιση των εκπαιδευτικών. Πολύ περισσότερο, εξαιρείται η αυτοτέλεια των βαθμίδων στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης, και η προσπάθεια για την επαγγελματική εκπαίδευση. (Δημαράς, 1988, σελ.λη΄) Ειδικότερα, τα στοιχεία αυτά που αφορούν τις σχολικές βαθμίδες αποτιμώνται ως πολύ σημαντικά και από άλλες πηγές. Τονίζεται ότι με την δημιουργία του δικτύου της τεχνικής εκπαίδευσης παύει το εκπαιδευτικό σύστημα να είναι μονοδιάστατο. Επιπλέον, επισημαίνεται ότι η κάθε βαθμίδα είναι αυτόνομη και ένας βασικός στόχος είναι να προετοιμάζει τους μαθητές για την είσοδό τους στην κοινωνία. (Χατζηστεφανίδης, 1990, σελ.262-263) Σε άλλους ερευνητές, πέραν των όσων προαναφέρθηκαν, τονίζεται ως θετικό στοιχείο η οριζόντια και κάθετη κινητικότητα των μαθητών στα πλαίσια των δομών του συστήματος και η φοίτηση ως το Πανεπιστήμιο. Στοιχείο ευελιξίας είναι και η μετάβαση από το Αστικό σχολείο στο Γυμνάσιο μέσω κατατακτήριων εξετάσεων. (Καραφύλλης, 2013, σελ.106)

Όλοι, βέβαια, συμφωνούν ότι η μη ψήφιση των νομοσχεδίων που αφορούσαν τη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση αναίρεσε την ουσία της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας και ήταν μια ήττα. Οι αστικές δυνάμεις δεν ήταν κυρίαρχες και ηττήθηκαν από ένα πλέγμα προκαπιταλιστικών καταλοίπων και δυνάμεων που τα οικονομικά τους συμφέροντα θίγονταν από την οικονομική πολιτική. Ρόλο έπαιξε και το γεγονός ότι δεν υποστηρίχτηκαν από το κυβερνητικό στρατόπεδο όσο έπρεπε τα νομοσχέδια, αλλά και η αντίδραση συντηρητικών κύκλων. (Μπουζάκης, 2006, σελ.81 και Κάτσικας- Θεριανός, 2004, σελ.109-110)

Συμπεράσματα

Η προσπάθεια Τσιριμώκου περιγράφει πολλά εκπαιδευτικά ζητήματα και εκτείνεται σε πολλά επίπεδα εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Στο βασικό της σκέλος, τα νομοσχέδια δεν ψηφίζονται, θέτουν, όμως, μια βασική δομή και άρα το βασικό ζητούμενο: την αυτονομία των βαθμίδων εκπαίδευσης. Επίσης, μπαίνουν οι βάσεις της τεχνικής εκπαίδευσης κάτω από την ευθύνη του κράτους. Επιπλέον, όσο αφορά τα σχολικά προγράμματα κληροδοτούνται αναλυτικά προγράμματα που θα αντέξουν στο χρόνο, παρά τις κατά καιρούς παλινωδίες. Σταθερές ρυθμίσεις γίνονται και στον τομέα της διοίκησης της εκπαίδευσης – με στόχο την συγκέντρωση- που και αυτές αντέχουν στο χρόνο. Κάτι που τέλος πρέπει να τονιστεί είναι ότι υπάρχει συνέχεια στην πολιτική των κυβερνήσεων Βενιζέλου, για παράδειγμα οι ομοιότητες όσο αφορά την στοιχειώδη εκπαίδευση, αλλά και το διπλό σχολικό δίκτυο στη μέση εκπαίδευση (παρά την διαφορά μεταξύ προπαρασκευαστικών και αστικών σχολείων) των νομοσχεδίων Αλεξανδρή και Τσιριμώκου. (Αντωνίου, 2007, σελ.124) Επομένως υπάρχει συνέχεια και σταθερότητα παρά τις δυσκολίες εφαρμογής.

2.3.Οι μεταρρυθμίσεις στην περίοδο 1917-1920

Βασικό στοιχείο της περιόδου αυτής είναι ο Εθνικός Διχασμός. Η σύγκρουση ανάμεσα στον βασιλιά Κωνσταντίνο και τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο παίρνει μετά τα μέσα του 1916 με την παρουσία στρατευμάτων και των δύο συνασπισμών σε ελληνικά εδάφη την μορφή ακραίας πόλωσης. Οι εξελίξεις αυτές έχουν ως αποτέλεσμα το σχηματισμό αρχικά στη Θεσσαλονίκη του κινήματος της Εθνικής Αμύνης τον Αύγουστο του 1916 και αργότερα τον Σεπτέμβριο την

εγκατάσταση Προσωρινής Κυβέρνησης (που είχε ήδη σχηματιστεί στα Χανιά) υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο. (Βακαλόπουλος, 1987, σελ 355-356) Τα Νοεμβριανά του 1916 και η εξέλιξη του πολέμου οδηγούν τελικά μετά από την πίεση γαλλικού στρατού στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και στην παραχώρηση του θρόνου στον γιό του Αλέξανδρο. (στο ίδιο, σελ. 358 και Dakin, 1984, σελ.321-325)

Στην τριετία αυτή (1917-1920) η κυβέρνηση Βενιζέλου παρά τις αντίξοες συνθήκες (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος- Ουκρανία- Μικρασιατική εκστρατεία) αναπτύσσει μεγάλη δραστηριότητα σε πολλούς τομείς, για παράδειγμα στο πλαίσιο για ανάπτυξη της βιομηχανίας όπως επίσης και στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος με τους νόμους για τη διανομή των τσιφλικιών. (Στο ίδιο, σελ. 360-62)

Στα πλαίσια αυτής της έντονης δραστηριότητας, θα πρέπει να εντάξουμε και την πολιτική του Ελ. Βενιζέλου στην παιδεία που υλοποιείται στην τριετία 1917-1920 με υπουργό σε όλη την διάρκεια της περιόδου τον Δημήτριο Δίγκα. Η προσπάθεια εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ξεκινά ακριβώς από την επαναστατική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. (Dimaras, 2008, p.330) Βασικά χαρακτηριστικά της προσπάθειας αυτή την τριετία είναι ότι είναι πιο αποτελεσματική και στοχευμένη κυρίως σε ζητήματα που συνδέονται με το γλωσσικό ζήτημα. (Ι.Ε.Ε., 1978, τ.ΙΕ΄, σελ.489) Η προσπάθεια επικεντρώνεται στο Δημοτικό με την ελπίδα ότι οι αλλαγές σταδιακά θα επηρέαζαν όλο το σύστημα. (στο ίδιο, σελ.490)

Η μεταρρύθμιση αυτή ξεκινά με το διάταγμα 2585/11 Μαΐου 1917 – όταν ακόμα υπάρχει η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης- με βασική αλλαγή την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στα αναγνωστικά των τεσσάρων πρώτων τάξεων του Δημοτικού καθώς και στα βιβλία αριθμητικών ασκήσεων όλων των τάξεων του Δημοτικού. (Χατζηστεφανίδης, 1990, σελ.266 και Μπουρνάζος, 1999,σελ.256) Επιπλέον, καταργείται το καθεστώς του ενός βιβλίου και μπορεί να εγκριθούν και άλλα βιβλία με μόνη δέσμευση οι συγγραφείς να ακολουθούν τις γενικές οδηγίες του υπουργείου. Ακόμα, δίνεται η δυνατότητα να εκδίδονται αναγνωστικά για ορισμένες μόνο περιοχές. (Ράπτης, 1997, σελ.163) Η επιλογή αυτή δεν εξηγείται μόνο από το γεγονός ότι ο Βενιζέλος είναι ισχυρός και ελεύθερος να εφαρμόσει όσα θα ήθελε. Στα εδάφη των λεγόμενων Νέων Χωρών μετά τους Βαλκανικούς πολέμους υπήρχαν ξενόγλωσσοι πληθυσμοί είτε με ισχυρή ελληνική συνείδηση, είτε ξένοι που είχαν παραμείνει στα ελληνικά εδάφη μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Η ομαλή ένταξη

τους στο κράτος ήταν βασική προτεραιότητα και στο σημείο αυτό τέμονταν η εξωτερική και εσωτερική πολιτική του Βενιζέλου ώστε να δοθεί πολιτιστική φυσιογνωμία στην ελληνική κοινωνία και να είναι δυνατό η κοινωνία να βαδίσει στον εκσυγχρονισμό. (Μελετιάδης, 2017, σελ.152) Ο Γληνός χαρακτηρίζει την προσπάθεια σημαντική εθνική καινοτομία και ο ίδιος ο Βενιζέλος την θεωρεί σημαντική για το καλό του έθνους. (Ράπτης, 1997, σελ.160)

Επίσης, στην περίοδο αυτή της Θεσσαλονίκης δημιουργείται με πρωτοβουλία του Ελ. Βενιζέλου η «Εκπαιδευτική Επιτροπή» με μέλη τους Γληνό Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη, η οποία θα αναλάβει την ηγεσία της μεταρρύθμισης. Μετά την επικράτηση του Βενιζέλου και την ανάληψη της πρωθυπουργίας, τα μέλη της Επιτροπής θα αναλάβουν ηγετικές θέσεις νέα κυβέρνηση. Ο Δημήτρης Γληνός γενικός γραμματέας του υπουργείου και οι Α. Δελμούζος και Μ. Τριανταφυλλίδης στις θέσεις των «Ανώτερων Εποπτών Δημοτικής Εκπαιδύσεως. (Μπουρνάζος, 1999, σελ 258 και Δημαράς, 2019, σελ.149) Οι Επόπτες θα ήταν μέλη του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και θα είχαν ευρύτατες αρμοδιότητες, τόσο σχετικά με την πορεία της μεταρρύθμισης, όσο και με την επιμόρφωση των δασκάλων και την εποπτεία της δημοτικής εκπαίδευσης στην οποία άλλωστε στόχευε η μεταρρύθμιση. (Καραφύλλης, 2013, σελ.111 και Μπουζάκης, 2006, σελ.78)

Το διάταγμα που προαναφέραμε γίνεται ο νόμος 827/1917 που μαζί με τον νόμο 1332/1918 αποτελούν την ουσία της μεταρρύθμισης. Η δημοτική καθιερώνεται στις τέσσερις τάξεις του Δημοτικού, ενώ με τον 1332/1918 νόμο στις δύο τελευταίες τάξεις οι δύο γλώσσες (δημοτική- καθαρεύουσα) θα διδάσκονται παράλληλα. (Καραφύλλης, 2013, σελ.110)

Βασικό στοιχείο για την εφαρμογή της προσπάθειας αυτής ήταν η έκδοση αναγνωστικών για τις τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού. Γράφονται δεκατρία αναγνωστικά στη διάρκεια της διετίας 1917-19, τα οποία είτε είναι μεταγλωττισμένα από την καθαρεύουσα, είτε γράφτηκαν μέσα σε τρεις-τέσσερις μήνες. Μια άλλη ομάδα γράφτηκαν αργότερα, άρα υπήρχε μεγαλύτερη άνεση χρόνου και τέλος κάποια γράφτηκαν από τη συντακτική επιτροπή. (Ράπτης, 1997,σελ.170-171) Τα πιο γνωστά είναι τα «Ψηλά Βουνά» και το «Αλφαβητάρι με τον Ήλιο». Για την υποστήριξη των αναγνωστικών και του όλου εγχειρήματος εκδίδονται δυο γραμματικές του Τριανταφυλλίδη, μία για τις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού και μια για την

τετάρτη τάξη. (Μπουζάκης, 2006, σελ.78) Οι βασικοί σκοποί των νέων αναγνωστικών –όπως προκύπτουν από το σχετικό πρακτικό για τη σύνταξη των αναγνωστικών- είναι αναγνωστικός και γλωσσικός, η αβίαστη δηλαδή ανάγνωση και η καλλιέργεια της γλωσσικής ικανότητας. Επομένως, η γλώσσα πρέπει να είναι η φυσική γλώσσα των παιδιών ανάλογα με την ηλικία τους αλλά ταυτόχρονα να είναι ζωντανή και τέτοια όπως η γλώσσα της λογοτεχνίας, ώστε να χρησιμεύσει ως πρότυπο. Φυσικά, ως πολύ σημαντική αξιολογείται η διάσταση του περιεχομένου αφού μέσω αυτής επιτυγχάνεται η ηθική συγκρότηση, η εθνική αγωγή και η καλλιέργεια του θρησκευτικού συναισθήματος. Βασικός παράγοντας για να επιτευχθούν όλα αυτά είναι τα αναγνωστικά να είναι ελκυστικά. (Δημαράς, 1988, σελ.123-24) Τα αναγνωστικά αυτά πέρα από τη γλώσσα μεταδίδουν νέες αξίες που απηχούν την αστική ιδεολογία. Τα βιβλία αυτά μεταφέρουν μια νέα αντιαυταρχική παιδαγωγική χωρίς έντονη ηθικολογία και διδακτισμό. Τα πρότυπά τους είναι παρμένα από την πραγματικότητα και δεν είναι πλαστά ή μυθικοί ήρωες. Κυριαρχεί ο ορθολογισμός και προβάλλεται η αξία της επιστήμης. Αντικειμενικός στόχος είναι να αντιληφθεί ο μαθητής την πραγματικότητα που τον περιβάλλει. (Χατζηστεφανίδης, 1990, σελ.266) Τα αναγνωστικά αυτά έγιναν ευμενώς δεκτά –και ιδίως τα δύο που προαναφέρθηκαν- και από δασκάλους και από μαθητές δημιουργώντας μια νέα πραγματικότητα. Να τονιστεί σε αυτό το σημείο ότι το αναγνωστικό « Τα Ψηλά Βουνά» χρησιμοποιήθηκε αμέσως μετά την μεταπολίτευση του 1974. (Μπουρνάζος, 1999, σελ.260) Καίρια πτυχή για την επιτυχία της όλης προσπάθειας ήταν η επιμόρφωση των δασκάλων. Στην κατεύθυνση αυτή γίνονται προσπάθειες από τους τρεις ηγέτες του δημοτικισμού για να ενστερνιστούν οι δάσκαλοι τις αρχές της μεταρρύθμισης. Διοργανώνονται από τους Ανώτερους Επόπτες μαθήματα ώστε να διαδοθεί η μεταρρύθμιση και να δημιουργηθεί μια ευρύτερη παιδαγωγική κίνηση και ουσιαστικά μια νεοελληνική αντίληψη για την κοινωνία εντελώς διαφορετική από αυτή που επικρατούσε μέχρι τότε. (Δημαράς, 2019, σελ.150 και Χατζηστεφανίδης, 1990, σελ.268) Γενικότερα, η επιμόρφωση των δασκάλων παίρνει μια πιο συστηματική μορφή και με το νόμο 240/1914 του Ι.Τσιριμώκου και με τον νόμο 2145/1920 της μεταρρύθμισης του 1917. (Τρούλης, 1986, σελ.101) Το κυριότερο βήμα όμως είναι η ίδρυση της Παιδαγωγικής Ακαδημίας με το ν.2243/1920 με διετή φοίτηση. Σκοπός της ίδρυσης είναι οι απόφοιτοί τους να στελεχώσουν ως διδακτικό προσωπικό τα Διδασκαλεία. Επιπλέον, υποστηρικτική της μεταρρύθμισης ενέργεια είναι και η οικονομική αναβάθμιση των δασκάλων. Αυτό γίνεται κατορθωτό τελικά

το 1920 χωρίς, όμως, να ικανοποιούνται τα αιτήματα των δασκάλων. Με το ν.2125/1920 η μισθοδοσία των εκπαιδευτικών και η ευθύνη της οικονομικής διαχείρισης των Δημοτικών σχολείων περνάει σε κρατική ευθύνη. (Μπουρνάζος, 1999, σελ.260 και Καραφύλλης, 2013, σελ.111)

Όσο αφορά τη γυναικεία εκπαίδευση, έχουμε τάση βελτίωσης αφού ιδρύονται Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια Θηλέων. Επίσης, με νόμο του 1918 αναγνωρίζονται οι «Πρακτικές Σχολές Θηλέων» στον τομέα της επαγγελματικής εκπαίδευσης. (Καραφύλλης, 2013, σελ.111 και Μπουζάκης, 2016, σελ.106)

Η αντίδραση και σε αυτή την μεταρρύθμιση ήταν σφοδρή. Είναι γεγονός ότι οι αντιπαραθέσεις για την παιδεία διεξάγονταν μέσα σε έντονο κλίμα πόλωσης με πύρινα καταγγελτικά άρθρα με βασικό μοτίβο τους εθνικούς κινδύνους που κάθε φορά προκύπτουν και με έντονη κομματικοποίηση. (Ράπτης, 1997, σελ.216)

Στο βασικό ζήτημα της γλώσσας, οι εκπρόσωποι του δημοτικισμού δέχονται την δημοτική σαν θεμελιώδες μέσο για την μόρφωση των λαϊκών στρωμάτων και τη λειτουργία του δημοτικού σαν λαϊκού σχολείου. Αντίθετα, οι οπαδοί της καθαρεύουσας (τουλάχιστον όπως φαίνεται από το πόρισμα της Επιτροπείας προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων) δέχονται ως μόνο μορφωτικό μέσο την καθαρεύουσα. (Ράπτης, 1997, σελ.206) Το σημείο στο οποίο τέμνονται οι απόψεις των δύο αντιμαχόμενων πλευρών είναι αυτό της εθνικής ανασυγκρότησης και εθνικής συνοχής με βασικό μέσο τη γλώσσα, την εκδοχή, βέβαια, που η κάθε πλευρά υποστηρίζει. (Χαντζή, 2019, σελ.63) Τα νέα αναγνωστικά εξυπηρετούσαν καλύτερα τον αναγνωστικό σκοπό και βοηθούσαν τους μαθητές να εξωτερικεύουν τις σκέψεις τους, πράγμα που αναγνώριζαν και οι δάσκαλοι. (Χαντζή, 2019, σελ.535 και Ρογάρη, 2010, σελ.343) Η αντίδραση στα αναγνωστικά εντοπίζεται σε πρώτη φάση στα γλωσσικά στοιχεία και την γραμματική των αναγνωστικών και στην κριτική αυτή απαντούν μέλη της συντακτικής επιτροπής των αναγνωστικών -για παράδειγμα Αντώνης Τραυλαντώνης. (Ράπτης, 1997,σελ. 201-202)

Η σύγκρουση πέραν του γλωσσικού ζητήματος πήρε και άλλες διαστάσεις. Χαρακτηριστικό δείγμα το φυλλάδιο του καθηγητή γλωσσολογίας Γ.Ν.Χατζιδάκι «Γεννηθήτω Φως». Σύμφωνα με το κείμενο –και εντοπίζοντας στο αναγνωστικό «Ψηλά Βουνά»- η δημοτική γλώσσα του είναι «ιδιότευκτος» και επιπλέον κανένας λόγος δε γίνεται για θρησκεία και πατρίδα. Πουθενά δεν φαίνεται να προσεύχονται τα

παιδιά και, επιπλέον, στο συγκεκριμένο αναγνωστικό δεν παρουσιάζεται πουθενά η οικογένεια. Ουσιαστικά κατακρημνίζονται –σύμφωνα με τον Χατζιδάκι- βασικές αξίες του έθνους. Η κύρια ανάγκη της εκπαίδευσης, θα λέγαμε με ένα λόγο, ότι είναι σύμφωνα με το συντάκτη η βελτίωση των υποδομών. (Δημαράς, 1988, σελ.127-29)

Η κριτική αυτή σε γενικές γραμμές απηχεί το πνεύμα όσων αντιδρούσαν στη μεταρρύθμιση του 1917. Η τύχη αυτής της προσπάθειας συνδέεται άμεσα με τα πολιτικά γεγονότα. Η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 συμπαρασύρει την μεταρρύθμιση. Η Επιτροπεία στο πόρισμά της απαιτεί να αποβληθούν από το σχολείο τα νέα αναγνωστικά, να καούν και μάλιστα να διωχθούν ποινικά αίτιοι για τη διαφθορά της παιδείας και της γλώσσας. Βασική πρότασή της να χρησιμοποιηθούν τα αναγνωστικά τα πριν το 1917, αν και η επιστροφή στα προ του 1917 –από τα πράγματα- δεν είναι αποδεκτή λύση. (Τσολάκης, 2007, σελ.81 και Dimaras, 2008, p.331) Ο Τριανταφυλλίδης απαντώντας στην απόφαση της επιτροπής στο κείμενό του «Πριν καούν», απευθύνεται κυρίως στους δασκάλους που γνώρισαν τα αναγνωστικά και τους καλεί να συνεχίσουν, αφού η προσπάθεια αυτή ωφέλησε τα ελληνόπουλα και ανέδειξε το δάσκαλο σαν δημιουργό. (Δημαράς, 1988, σελ.131-32)

Συμπεράσματα

Οι δύο προσπάθειες μεταρρυθμίσεων του 1913 και 1917 έχουν συμπληρωματική σχέση, αφού αυτοί που τις εφαρμόζουν είναι τα ίδια βασικά πρόσωπα. (Κάτσικας, 2004, σελ.112 και Χατζηστεφανίδης, 1990, σελ.268) Θεμέλιος λίθος και των δύο είναι το δημοτικό σχολείο. Η μεταρρύθμιση του 1917 βασίζεται σε αυτή του 1913. (Καλεράντε, 2017, 5.05') Το βασικότερο στοιχείο της μεταρρύθμισης του 1917 ήταν η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση. Με τη συνακόλουθη έκδοση των αναγνωστικών, που είναι επίσης βασικό στοιχείο, η διγλωσσία που υπήρχε ανάμεσα στο σχολείο και την κοινωνία καταργείται στην πράξη. (Μπουζάκης, 2006, σελ.83 και Καραφύλλης, 2013, σελ.112) Η προσπάθεια διαχρονικά πέτυχε, αφού η δημοτική γλώσσα από το 1922 και μετά –με παλινδρομήσεις- παρέμεινε στο Δημοτικό σχολείο και τα αναγνωστικά εγκρίθηκαν για χρήση σε μεταγενέστερες περιόδους, ακόμα και όταν στην εξουσία βρίσκονταν συντηρητικές κυβερνήσεις. (Τσολάκης, 2007, σελ. 85) Υπάρχει, λοιπόν, το στοιχείο της σταθερότητας σε αυτή τη μεταρρύθμιση, όπως η καινοτομία και η εξυπηρέτηση νέων αναγκών, δηλαδή, η αφομοίωση ξενόγλωσσων πληθυσμών. Σημαντικό, επιπλέον, στοιχείο ήταν το ότι η

μισθοδοσία των δασκάλων περνά στην ευθύνη του κράτους, άρα μειώνεται η ανασφάλεια τους. Μετά τη μεταρρύθμιση του 1917 το βάρος πέφτει από τη γλώσσα στο περιεχόμενο των βιβλίων τα οποία πλέον θεωρούνται εργαλεία κοινωνικού ελέγχου, Επιπλέον, εκκινείται ένας μηχανισμός μεταρρύθμισης –αντιμεταρρύθμισης. (Χαραλάμπους, 2017, 3.41')

3.Μεταρρυθμίσεις περιόδου 1929-1932

Το χρονικό διάστημα μετά το 1920 χαρακτηρίζεται κυρίως από το γεγονός της Μικρασιατικής καταστροφής που αλλάζει την πορεία του Ελληνισμού με 1.500.000 πρόσφυγες και μία Ελλάδα ταλαιπωρημένη από την πολεμική προσπάθεια. Η εκτέλεση των έξι που συντήρησε το διχασμό και το μεγάλο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων συντελούν στο κύριο χαρακτηριστικό της εποχής, την πολιτική αστάθεια. Έντονη είναι η ανάμειξη του στρατού στην πολιτική με στασιαστικά κινήματα αλλά και με σημαντικό ορόσημο την αβασίλευτη δημοκρατία. (Βακαλόπουλος, 1987, σελ.371-376) Παρά τις τριάντα τρεις κυβερνήσεις μέχρι το 1928, η Ελλάδα, γενικά, εκσυγχρονίζεται, η βιομηχανία αναπτύσσεται με αποτέλεσμα την δημιουργία εργατικής τάξης. Επίσης, η διανομή αγροτικής γης δημιουργεί ένα μεγάλο κοινωνικό στρώμα μικρών και μεσαίων αγροτών. Η τάξη που δίνει τον τόνο είναι η αστική αλλά και τα στρώματα που προαναφέρθηκαν θα έχουν ισχυρή επίδραση στο πολιτικό τοπίο. (Μπουζάκης, 2002, σελ.61-62)

Όσο αφορά την εκπαιδευτική πραγματικότητα, έχουμε μετά την μικρασιατική καταστροφή αύξηση των μεγεθών ενώ οι μαθητές δημοτικού σε σχέση με το 1911 σχεδόν τριπλασιάζονται και φτάνουν τον αριθμό των 753.000. (Χουρδάκης, 2010, σελ.83) Άρα με όρους δημόσιας πολιτικής, οι ανάγκες γίνονται πολύ μεγαλύτερες και προκύπτουν και νέα δεδομένα, όπως η ανάγκη ενσωμάτωσης μεγάλου αριθμού ανθρώπων στην ελληνική κοινωνία. Εν μέσω αστάθειας το 1923, οι υπεύθυνοι του Εκπαιδευτικού Ομίλου επανέρχονται και αναλαμβάνουν, ο μεν Δελμούζος την διεύθυνση του Μαράσλειου Διδασκαλείου και ο Γληνός την διεύθυνση της Παιδαγωγικής Ακαδημίας και σε αυτή την περίπτωση οι νεωτεριστικές προσπάθειες όπως η χρήση της δημοτικής ο τρόπος προσέγγισης των θεωρητικών μαθημάτων, οι μαθητικές κοινότητες οδηγούν σε αντιδράσεις και κατηγορίες από συντηρητικούς

φορείς για αθεΐα και αντεθνική διδασκαλία ακόμα και ανατροπή του αστικού κράτους. Τελικά αργότερα και οι δύο αποχωρούν. Παρόμοια αντιμετώπιση έχουν και οι προσπάθειες στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης από τον Μίλτο Κουντουρά. (Ι.Ε.Ε., τ.ΙΕ΄, 1978, σελ.491 και Dimaras, 2008, p.333) Από την άλλη πλευρά το Σύνταγμα του 1927 καθιερώνει εξαστη, τουλάχιστον, υποχρεωτική φοίτηση, δεν υπάρχουν σε αυτό οι προηγούμενες δεσμεύσεις για την καθαρεύουσα και το κράτος αναλαμβάνει επιπλέον την χρηματοδότηση για την εκπαίδευση και την εποπτεία της εκπαίδευσης και τον έλεγχο των προγραμμάτων. (Χουρδάκης, 2010, σελ. 83)

Μέσα σε αυτό το κλίμα, η θριαμβευτική επάνοδος του Ελευθέριου Βενιζέλου με τη νίκη του στις εκλογές του 1928 είναι η κατάλληλη ιστορική συγκυρία για μια ευρεία εκσυγχρονιστική προσπάθεια. Ο Βενιζέλος είναι κοινοβουλευτικά πανίσχυρος και ο λαός από την άλλη πλευρά είναι ψυχολογικά έτοιμος για μεγάλες αλλαγές. (Ράπτης, 1997, σελ.332-333) Άλλωστε, τόσο κατά την επιστροφή του στην ηγεσία του κόμματος όσο και στον προεκλογικό αγώνα του 1928, ο Βενιζέλος θεωρεί ότι το κόμμα του είναι φορέας εθνικής ανασυγκρότησης και προόδου. Το όραμά του είναι πολύπλευρο και αφορά όχι μόνο την οικονομική ανόρθωση αλλά και τις εξωτερικές σχέσεις της χώρας, ένα ευρύ πρόγραμμα ανόρθωσης και την προστασία του κοινωνικού καθεστώτος. (Μπογιατζής, 2012, σελ.107-108)

Κάτω από αυτό το πρίσμα, πρέπει να κατανοηθεί το εύρος της εκπαιδευτικής παρέμβασης του 1929-32 καθώς και το γεγονός ότι –αντίθετα με άλλες φορές- το μεγαλύτερο μέρος της εφαρμόστηκε και σημαντικά στοιχεία της –παρά τις παλινωδίες και τις πολιτικές αλλαγές- παρέμειναν.

Αρχικά, εξετάζοντας την γενική εισηγητική έκθεση όσο αφορά τους γενικούς στόχους της μεταρρύθμισης θα επισημαίναμε ότι καταδικάζεται η στασιμότητα που επικρατεί στην εκπαίδευση και τονίζεται η σημασία της παιδείας για το νέο στόχο του έθνους, την ανάπτυξη των υλικών μέσων και του ηθικού πολιτισμού μετά την ολοκλήρωση της εθνικής προσπάθειας. (Μπουζάκης, 2002, σελ.646) Στα συμπεράσματα της γενικής εισηγητικής έκθεσης τονίζεται η ανεπάρκεια του συστήματος, τόσο σε σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα, όσο και σε σχέση με την αποτελεσματικότητα του συστήματος, αφού μεγάλο μέρος του λαού παραμένει στην αμάθεια. Καταδικάζεται η μονομέρεια του συστήματος ως προς τη θεωρητική στόχευσή του και ως προς την αγνόηση της σπουδής του νεοελληνικού πολιτισμού. Χαράσσονται κατευθύνσεις

σχετικά με την επιμόρφωση των διδασκόντων αλλά και για το καυτό ζήτημα των σχολικών κτιρίων και –για πρώτη φορά- για τη φυσική αγωγή των μαθητών. (Δημαράς, 1988, σελ.164) Όλα τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν βασικούς άξονες της εκπαιδευτικής πολιτικής, αλλά όπως έχουμε δει ήταν βασικά στοιχεία και προηγούμενων μεταρρυθμιστικών προτάσεων προηγούμενων κυβερνήσεων του Ελ. Βενιζέλου. Επίσης, πολλά ήταν θέσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου και γενικότερα του κινήματος του δημοτικισμού. Οι υπουργοί που αναλαμβάνουν την μεταρρύθμιση είναι διαδοχικά ο Κωνσταντίνος Γόντικας και ο Γεώργιος Παπανδρέου.

Ειδικότερα με το Ν.4397/1929 ρυθμίζονται τα της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Σε αυτή περιλαμβάνονται τα νηπιαγωγεία, τα δημοτικά σχολεία, οι νυκτερινές σχολές και οι κατώτερες επαγγελματικές σχολές. (Ράπτης, 1997, σελ. 338) Σκοπός των νηπιαγωγείων είναι η προετοιμασία των νηπίων για το δημοτικό σχολείο και η υποβοήθηση της ανάπτυξης τους. (Δημαράς, 1988, σελ.171) Ιδιαίτερη μέριμνα λαμβάνεται για την ίδρυση νηπιαγωγείων στους προσφυγικούς συνοικισμούς πράγμα που δείχνει τη σημασία που έχει για το κράτος η ενσωμάτωση των νέων πληθυσμών. Η πολιτική αυτή κατέτεινε στην αύξηση σταδιακά των νηπιαγωγείων όχι, όμως, με τους ρυθμούς που χρειαζόνταν. (Ράπτης, 1997, σελ.339)

Το δημοτικό σχολείο ήταν εξαετές με μικτή φοίτηση (όπως είδαμε και σε προηγούμενες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες), ενώ βασικό στοιχείο ήταν ότι καταργήθηκε η πολυτυπία των σχολείων. Σκοπός του σχολείου είναι η προετοιμασία των παιδιών για τη ζωή και για τη λειτουργία τους ως σωστοί πολίτες. Επιπλέον, η ύπαρξη σχολικού κήπου κατεύθυνε τα παιδιά στην αγροτική ζωή. (Καραφύλλης, 2013, σελ.123) Οι κατώτερες επαγγελματικές σχολές για απόφοιτους Δημοτικού (Γεωργικές, Εμπορικές, Βιοτεχνικές, Οικοκυρικές) με φοίτηση διετή ή τριετή έχουν ως σκοπό την πρακτική μόρφωση των μαθητών ώστε να βγουν στην αγορά εργασίας. (στο ίδιο, σελ.124, και Κάτσικας, 2004, σελ.123) Βλέπουμε, επομένως, μια κατεύθυνση προς την πρακτική άσκηση που συνάδει με τα σημεία που προαναφέρθηκαν στην εισηγητική έκθεση. Πρωτοποριακά για την εποχή ήταν αφενός τα σχολεία ανωμάτων παιδιών (όπως αναφέρονται στην εισηγητική έκθεση) και αφορούσαν αυτούς που σήμερα θα λέγαμε πως φοιτούν σε ειδικά σχολεία, και αφετέρου υπαίθρια σχολεία για νοσούντες. Επίσης, λειτουργούν και νυκτερινά σχολεία για την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού. (Μπουζάκης, 2002, σελ.670) Τα μέτρα αυτά δείχνουν αυξημένη πρόνοια για τους αδύναμους και επιπλέον

δείχνουν ότι υλοποιείται ο λαϊκός χαρακτήρας της στοιχειώδους εκπαίδευσης. (στο ίδιο, σελ.669) Το ίδιο στοιχείο υπογραμμίζει και η μέριμνα για εξοπλισμό σε όργανα διδασκαλίας και η φροντίδα για τις βιβλιοθήκες των σχολείων, αν και από ότι φαίνεται, αυτά τα μέτρα υλοποιήθηκαν σε μικρό βαθμό. (στο ίδιο, σελ.666 και Ράπτης, 1997, σελ.347) Γλώσσα διδασκαλίας στο δημοτικό σχολείο παραμένει η δημοτική με παράλληλη διδασκαλία της καθαρεύουσας στις δύο τελευταίες τάξεις.

Σχετικά με τη μέση εκπαίδευση ο νόμος 4373/1929 αλλάζει την υφιστάμενη κατάσταση σε κατευθύνσεις που έχουμε ξαναδεί σε προηγούμενες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες κυβερνήσεων του Ελ. Βενιζέλου. Στόχοι των σχολείων Μέσης εκπαίδευσης είναι η προετοιμασία για ανώτερες σπουδές αλλά και με έμφαση ,η προετοιμασία για την επαγγελματική ζωή, πράγμα που ισχύει ακόμα και για το θεωρητικό σχολείο. (Πανταζής, 2010, σελ.117) Στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης περιλαμβάνονται Γυμνάσια, πρακτικά Λύκεια διδασκαλεία, ημιγυμνάσια και ανώτερα παρθεναγωγεία. Τα γυμνάσια και τα πρακτικά λύκεια είναι εξαετή και σε αυτά εισέρχονται απόφοιτοι δημοτικού σχολείου με εξετάσεις. Στα δύο είδη αυτών των σχολείων το αναλυτικό πρόγραμμα είναι κοινό για τις δύο πρώτες τάξεις, πράγμα που επιτρέπει να υπάρξει συγχώνευση σε σχολή μέσης εκπαίδευσης που μετά την τρίτη τάξη διαιρείται σε πρακτικό και κλασικό τμήμα, εφόσον οι δύο τύποι σχολείων υπάρχουν στην ίδια πόλη. (Χατζηστεφανίδης, 1990, σελ.275) Οι απόφοιτοι των σχολείων αυτών με εξετάσεις μπορούν να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο. Το σχήμα αντέχει στο χρόνο και τα Πανεπιστήμια έχουν την ευθύνη των εξετάσεων από το 1929 ως το 1964. (Κάτσικας,- Θεριανός, 2004, σελ.123)

Τα θετικά στοιχεία των νομοσχεδίων όσο αφορά την γυναικεία εκπαίδευση είναι η μικτή φοίτηση στην στοιχειώδη εκπαίδευση και η μικτή στη μέση εκπαίδευση στην επαρχία. Με την ίδρυση γυμνασίων θηλέων, η εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών εξομοιώνεται. (Καραστεργίου, 2007, σελ.320) Επιπλέον, τα νυκτερινά σχολεία αφορούν και ενήλικες γυναίκες και αυτό σε συνδυασμό με τα πιο πάνω μέτρα είναι μεγάλο βήμα για την καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού που μαστίζει τις γυναίκες. (Πανταζής, 2010,σελ. 120 και Μπουζάκης, 2016, σελ.155) Η διαφορά με την μεταρρύθμιση του 1913 είναι η κατάργηση των αστικών σχολείων και η ίδρυση Ανώτερων Παρθεναγωγείων με σκοπό να υπάρξουν –σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση- σχολεία που να λειτουργούν σύμφωνα με την φύση των γυναικών δίνοντας έμφαση στο ρόλο της γυναίκας και της συζύγου. Συνολικά οι δυνατότητες

επαγγελματικής εκπαίδευσης των γυναικών έχουν αναβαθμιστεί σύμφωνα με τις ανάγκες της κοινωνίας. (Ζιώγου-Καραστεργίου και Δαλακούρα, 2015, σελ 135-36)

Συναφή με την δομή της εκπαίδευσης είναι και τα όσα αφορούν το περιεχόμενό της και ειδικότερα ο νόμος 5045/1931 για τα βιβλία και το νέο αναλυτικό πρόγραμμα του 1931, νομοθετήματα που ψηφίζονται στην περίοδο υπουργίας του Γεωργίου Παπανδρέου. Ως προς τα βιβλία υπάρχουν διδακτικά βιβλία ,βοηθήματα που θα ήταν προαιρετικά για τους μαθητές και υποχρεωτικά για τις σχολικές βιβλιοθήκες και ελεύθερα αναγνώσματα προαιρετικά και για μαθητές και για βιβλιοθήκες. (Καραφύλλης, 2013, σελ.127) Τα τελευταία είναι καινοτόμο μέτρο και συμβάλλουν στην ευρύτητα της μόρφωσης των μαθητών. Επιπλέον, καινοτομίες μπορούν να θεωρηθούν και ο τρόπος συγγραφής, αφού τα βιβλία γράφονται με πρωτοβουλία των συγγραφέων βάσει γενικών οδηγιών του Γνωμοδοτικού Συμβουλίου και επιλέγονταν από το σύλλογο διδασκόντων, σημαντικό γεγονός που δείχνει την εμπιστοσύνη του κράτους προς τους εκπαιδευτικούς. (Ράπτης, 1997, σελ.395-96)

Όσο αφορά το αναλυτικό πρόγραμμα του Γυμνασίου, πραγματικά αποτελεί τομή για την εποχή του. Αρχικά υπό τον τίτλο Ελληνικά συγχωνεύεται η διδασκαλία των Αρχαίων και Νέων Ελληνικών. Στο ίδιο κλίμα καθιερώνεται η διδασκαλία αρχαίων ελληνικών από μετάφραση. Καθιερώνονται υποχρεωτικά και για πρώτη φορά προαιρετικά μαθήματα. Ως προαιρετικό είναι, πλέον, το μάθημα των λατινικών –στα πλαίσια του περιορισμού της διδασκαλίας κλασσικών γλωσσών- ενώ ακόμα εισάγονται και νέα μαθήματα (Αγωγή του Πολίτη, Φιλοσοφική Προπαιδεία). Στα πλαίσια της πολιτικής για την ευρύτητα της μόρφωσης καθιερώνονται τα «ελεύθερα απογεύματα» που περιλαμβάνουν επισκέψεις σε μουσεία ή βιομηχανικούς χώρους και άλλες εκδηλώσεις. Επίσης, για τους μαθητές που έχουν κλίση σε κάποια μαθήματα καθιερώνονται τα μαθήματα ειδικής επιδόσεως με σκοπό την εμβάθυνση και άσκηση των μαθητών. (Ράπτης, 1997, σελ.403-404 και Πανταζής, 2010, σελ. 121-122)

Για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών,, αρχικά για τις νηπιαγωγούς, η φοίτηση των Νηπιαγωγών στα Διδακταλεία αυξάνεται κατά ένα έτος και προστίθενται νέα μαθήματα για πληρέστερη συγκρότησή τους. Η αύξηση των σπουδών επί ένα έτος οφείλεται και στο ότι η μικρή ηλικία των μαθητριών δεν συνέβαλε στην πλήρη αφομοίωση όσων διδάσκονταν. (Ράπτης, 1997, σελ.364)

Η εδραία πεποίθηση των συντελεστών της μεταρρύθμισης ήταν ότι το όλο εγχείρημα θα μπορούσε να υποστηριχτεί αποτελεσματικά μόνο με την σοβαρή επιμόρφωση των δασκάλων. Πολύ περισσότερο και διότι υπήρχαν και πέντε χιλιάδες δάσκαλοι χωρίς πτυχίο. Στόχος ήταν ο δάσκαλος να μεταφέρει τη σύγχρονη πραγματικότητα στα παιδιά. (Ράπτης, 1997, σελ. 365-366) Μέσα από την επιμόρφωση των δασκάλων θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί ο στόχος του λαϊκού σχολείου και να ενισχυθεί η αυτονομία του. (Πανταζής, 2010, σελ.125-126) Με βάση αυτές τις αρχές καταργούνται τα μονοτάξια διδασκαλεία που προϋπήρχαν και δημιουργούνται πολυτάξια διδασκαλεία που δέχονται αποφοίτους Β΄ τάξης εξαταξίου Γυμνασίου. Μάλιστα, ο αριθμός των αποφοίτων –σύμφωνα με το νόμο- εξισώνεται για οικονομικούς λόγους με τον αναγκαιούντα αριθμό δασκάλων. (Μπουζάκης, 2002, σελ.691 και Μπουζάκης, 2006, σελ.99) Επίσης, έμφαση δόθηκε και στη μετεκπαίδευση των δασκάλων τόσο όσο αφορά τη γεωργική μετεκπαίδευσή τους (ν.3600 και 4397) γεγονός που έχει σχέση με η γενικότερη πρακτική κατεύθυνση στην εκπαίδευση ,όσο και στη μετεκπαίδευση στην Ευρώπη, νόμος ,όμως, που δε λειτούργησε στην πράξη. (Τρούλης, 1986, σελ.102)

Όσο αφορά τη Μέση εκπαίδευση, το Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης κρίθηκε ότι δεν ήταν επαρκές και θεωρήθηκε ότι έπρεπε να αναβαθμισθεί με την προσθήκη ενός έτους σπουδών, καθώς και με την προσθήκη νέων μαθημάτων. Βέβαια, οι αλλαγές αυτές για οικονομικούς λόγους εφαρμόστηκαν ουσιαστικά το 1951 και εδώ φαίνεται ότι οι αλλαγές που προτείνονται δεν μπορούν για οικονομικούς λόγους να εφαρμοστούν. (Ράπτης, 1997, σελ.368) Πάντως η ορθή κατεύθυνση των αλλαγών διαπιστώνεται και από το ότι ακολουθεί το 1933 (με το Λαϊκό κόμμα) η ίδρυση Παιδαγωγικών Ακαδημιών, θεσμού που άντεξε στο χρόνο. (Χατζηστεφανίδης, 1990, σελ.277) Η κατάρτιση των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης ήταν αναγκαίο να έχει και πρακτική μορφή. Γι αυτό ιδρύονται δύο πειραματικά σχολεία στα πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης με σκοπό την παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών και την θεραπεία της παιδαγωγικής επιστήμης, αν και αργότερα το 1935 η λήψη παιδαγωγικού πτυχίου μπορεί να γίνει και μετά το διορισμό με άδεια με πλήρεις αποδοχές. (Πανταζής, 2010, σελ.126 και Δρογγίτης, 2019, σελ.174-75)

Με το νόμο 4799/1930 η κυβέρνηση προχώρησε στη σύναψη δανείου ενός εκατομμυρίου δραχμών με επιτόκιο 6% με σουηδική εταιρεία με σκοπό την οικοδόμηση σχολικών κτιρίων. (Δημαράς, 1988, σελ.173) Σε όλη την προηγούμενη

περίοδο από το 1911 και μετά ουσιαστικά το κράτος προσπαθεί να επιλύσει το στεγαστικό πρόβλημα των σχολείων μέσω κατασκευής σχολείων από τους δήμους και τις κοινότητες ψηφίζοντας νόμους που έδιναν κίνητρα ή μέρος της οικονομικής δαπάνης υπό προϋποθέσεις. Η κατάσταση βελτιώνεται κυρίως από το 1920-1928 (976 διδακτήρια) όμως, η αποκεντρωτική αυτή πολιτική έχει μερική επιτυχία κυρίως στην επαρχία. (Καλαφάτη, 1988, σελ.214-216) Η όλη κατάσταση των σχολικών κτιρίων ήταν προβληματική, σε 7675 σχολεία το μεγαλύτερο μέρος είναι λιθόκτιστα και το 10% πλινθόκτιστα. (Καραφύλλης, 2013, σελ.126) Το στεγαστικό πρόγραμμα θα πρέπει να το δούμε ως ένα βασικό στοιχείο της εκπαιδευτικής πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου. Ήταν ένα από τα μέσα που εξυπηρετούσε και τον στόχο για κατεύθυνση στον πρακτικό τομέα και τα πρακτικά επαγγέλματα αλλά και τον ευρύτερο στόχο της διασφάλισης κοινωνικής ειρήνης. (Μπογιατζής, 2012, σελ. 179 και 181) Η επιτυχία του προγράμματος ως προς τον αριθμό των κτιρίων είναι μεγάλη, όμως από αυτά 330 πολυτάξια σχολεία κατασκευάζονται με κεντρική χρηματοδότηση και πολλά από αυτά σύμφωνα με τις αρχές του κινήματος της Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής. Τα περισσότερα κτίρια και ως προς τη διαδικασία και ως προς τη δομή είναι αναμόρφωση παλαιότερων σχημάτων. (Καλαφάτη, 1988, σελ.217)

Όσο αφορά την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, δύο είναι τα βασικά νομοθετήματα. Το πρώτο (ν.5143/1931) είναι ο ορισμός Κυβερνητικού Επιτρόπου στα Πανεπιστήμια με σκοπό να ασκείται εποπτεία του κράτους και να παρακολουθείται η εφαρμογή των νόμων. Ο Επίτροπος μετέχει στα όργανα διοίκησης των Πανεπιστημίων χωρίς ψήφο και υποβάλλει τις εκθέσεις του στον Υπουργό. (Δημαράς, 1988, σελ.174) Ως Επίτροπος ορίστηκε ο διεθνούς κύρους καθηγητής του Πανεπιστημίου του Μονάχου Ιωάννης Καραθεοδωρής, ο άνθρωπος που οργάνωσε το Πανεπιστήμιο Σμύρνης. Ο ορισμός επιτρόπου τη συγκεκριμένη στιγμή θεωρείται ως εκσυγχρονιστική παρέμβαση του κράτους σε ένα συντηρητικό Πανεπιστήμιο. (Δημαράς, 2019, σελ 202, υποσημείωση) Με το νόμο 5343/1932 «Περί οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών» υπήρχαν ρυθμίσεις για μια σειρά θεμάτων. Εισάγεται ο θεσμός της Γενικής Συνέλευσης των καθηγητών με αρμοδιότητες για την εκλογή των καθηγητών, για επιστημονικά ζητήματα, και για τον απολογισμό και την έκθεση πεπραγμένων από τον Πρύτανη. Σε σχέση με το διδακτικό προσωπικό καινοτομία ήταν ο θεσμός των άμισθων έκτακτων καθηγητών που πέρα από την είσοδο νέων προσώπων στα πανεπιστήμια αποτελούσαν τρόπον τινά τη δεξαμενή διαδοχής των τακτικών

καθηγητών. Εύλογο είναι ότι ο θεσμός αυτός και άλλες διατάξεις που αφορούσαν την μετάκληση καθηγητών από το πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης προκάλεσαν τις αντιδράσεις των καθηγητών. (Μπουζάκης, 2016, σελ.150-151) Επίσης, ρυθμίζεται και ο ανώτατος αριθμός ωρών διδασκαλίας για τους φοιτητές καθώς και τότε έχουμε απώλεια φοιτητικής ιδιότητας. Επίσης, καθιερώνεται το εβδομηκοστό έτος της ηλικίας ως όριο αποχώρησης των καθηγητών. (Καραφύλλης, 2013, σελ.126)

Η παρέμβαση στη διοίκηση της εκπαίδευσης ήταν σημαντική και με το νόμο 4653/1930 ιδρύονται το ΑΕΣ (Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο) που σκοπός του ήταν να δοθούν ενιαίες κατευθύνσεις στην εκπαίδευση, να μελετηθούν οι ανάγκες της εκπαίδευσης και να γίνει προσπάθεια βελτίωσης της εκπαίδευσης. (Τερζής, 2015, σελ.229) Το ΑΕΣ συνεδριάζει δύο φορές το χρόνο σε γενικές και ειδικές συνεδρίες μετά από ενδελεχή προετοιμασία. Αποτελείται από 51 μέλη ,αντιπροσώπους εμπλεκόμενων υπουργείων, πανεπιστημιακούς εκπροσώπους επιμελητηρίων, της ΓΣΕΕ και εκπροσώπους των εκπαιδευτικών. Αντικείμενο του ΑΕΣ είναι ένα ευρύ φάσμα θεμάτων που αφορούν την ουσία της εκπαίδευσης (π.χ. αναλφαβητισμός, Σχολεία Γενικής παιδείας, διάφορες μορφές σχολείων τεχνικής παιδείας, διοίκηση της εκπαίδευσης). (στο ίδιο, σελ.219 και υποσημείωση και Τζαρτζάς, 2007, σελ.382)

Με τον ίδιο νόμο συστήνεται και το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο το οποίο διαιρείται σε Γνωμοδοτικό Συμβούλιο, του οποίου αντικείμενο είναι η παιδαγωγική μελέτη των ζητημάτων της εκπαίδευσης και στο Διοικητικό Εκπαιδευτικό Συμβούλιο που σκοπό του έχει τη διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης και το οποίο στη σύνθεσή του περιλαμβάνει και δύο αιρετά μέλη. (Πανταζής, 2010, σελ.137)

Στην μεταρρυθμιστική προσπάθεια ασκήθηκε κριτική από δύο κυρίως πλευρές, η συντηρητική πλευρά εκπροσωπείται κυρίως από τη Φιλοσοφική σχολή. Κύρια στοιχεία της κριτικής είναι ότι μια τόσο μεγάλη σε εύρος μεταρρύθμιση δεν μπορεί να γίνει βεβιασμένα, ούτε μπορεί να στηριχτεί σε λίγους ανθρώπους οι οποίοι θα αποφασίσουν. Στο υπόμνημα τονίζεται ότι πρέπει να κληθούν ειδικοί, φυσικά, και από τη Φιλοσοφική Σχολή. Επίσης, εκφράζεται η ευχή να μην ψηφιστούν γρήγορα τα νομοσχέδια αλλά να υπάρξει χρόνος. (Χατζηστεφανίδης, 1990, σελ.279) Το 1933 σε υπόμνημα που υπογράφεται από πολλά σωματεία (Ενώσεις κτηματιών, εμπόρων, πολυτέκνων, εκκλησιαστικά σωματεία κλπ) τονίζεται ο κίνδυνος για το αστικό καθεστώς και οι μεταρρυθμίσεις του 1929-32 θεωρούνται προσπάθειες

«κομμουνιζόντων». Προτείνεται η κατάργηση της χρήσης της δημοτικής καθώς και των μικτών σχολείων όπως, επίσης, και μέτρα κατά των κομμουνιστικών ιδεών – οι οποίες συσχετίζονται άμεσα με τη μεταρρύθμιση- και των φορέων τους. (Δημαράς, 1988, σελ.178-79) Κριτική ασκείται, όμως, και από τον Γληνό με άρθρα του στην εφημερίδα Ακρόπολη. Ήδη μετά τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, οι απόψεις του Γληνού διαφοροποιούνται από άλλων δημοτικιστών. Τονίζει ότι κύριος στόχος θα πρέπει να είναι η μόρφωση των λαϊκών στρωμάτων, ενώ άλλο βασικό στοιχείο είναι ότι στην ουσία δεν υλοποιείται η μεταρρύθμιση (μιλάει για εμπαιγμό) αφού ούτε το δίκτυο των δημοτικών σχολείων είναι πλήρες και η τεχνική εκπαίδευση είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη. (Καραφύλλης, 2013, σελ,131 και Κάτσικας- Θεριανός, 2004, σελ.124).

Συμπεράσματα που συνοπτικά θα μπορούσαν να αντληθούν είναι ότι η μεταρρύθμιση αυτή, μεγάλου εύρους γίνεται νόμος του κράτους. Αναπτύχθηκε σε όλη τη διάρκεια της περιόδου με νομικές προσαρμογές και την στήριξαν δύο υπουργοί. (Dimaras, 2008, p.335) Τα κύρια στοιχεία της και οι βασικές αρχές της βασίζονται στις προηγούμενες προσπάθειες και εκφράζουν τη συνέχεια της βενιζελικής πολιτικής π.χ. αυτόνομο εξάχρονο δημοτικό, διπλό δίκτυο σχολείων στη Μέση εκπαίδευση, τάση συγκεντρωτισμού στη διοίκηση. Υπάρχει προσπάθεια να ανταποκριθεί το κράτος σε νέες ανάγκες (αντιμετώπιση κτιριακού προβλήματος, ενώ οι μαθητές έχουν διπλασιαστεί) και νέα στοιχεία όπως η φροντίδα για αδύναμους μαθητές.

4.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας τα πορίσματα της έρευνας θα τονίζαμε επιγραμματικά ότι βασικά χαρακτηριστικά των πολιτικών των κυβερνήσεων Ελευθερίου Βενιζέλου είναι ότι υπάρχουν βασικοί στόχοι σε κάθε τομέα, συνέχεια στην εφαρμογή τους, ευελιξία όταν χρειάζεται και ορθή, γενικά, εκμετάλλευση των συγκυριών παρά το ότι η περίοδος είναι πολύ πυκνή σε πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα. Επίσης, οι πολιτικές αυτές, αν και εφαρμόστηκαν με διακοπές και ασυνέχειες, υπήρξαν αποτελεσματικές, απάντησαν στα νέα προβλήματα που υπήρξαν και πολλές από αυτές άντεξαν στο χρόνο.

Ειδικότερα, όσο αφορά την δομή του εκπαιδευτικού συστήματος, στόχος ήταν στη στοιχειώδη εκπαίδευση το αυτόνομο, μικτό, εξαετές, υποχρεωτικό, Δημοτικό σχολείο (αντιλήψεις που είχε ο Βενιζέλος ήδη από τη θητεία του στην Κρητική Πολιτεία). Επιπλέον, και ίδρυση νηπιαγωγείων από το κράτος. Η εφαρμογή γίνεται κυρίως στην τελευταία περίοδο, όμως η νομοθετική ρύθμιση είναι διαρκής (εκτός από το 1917). Η πολιτική αυτή υπηρετεί, αφενός την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού που είναι ενδημικό φαινόμενο, αλλά και την ενσωμάτωση ξενόγλωσσων πληθυσμών (Βαλκανικοί πόλεμοι) ή προσφύγων.

Στη Μέση εκπαίδευση, ήδη από την υπουργική θητεία Απ. Αλεξανδρή, στόχος είναι η οικοδόμηση ενός διπλού δικτύου σχολείων (Γυμνάσιο και Επαγγελματικά σχολεία). Η πολιτική υλοποιείται στην τελευταία περίοδο, υπάρχει, όμως, στις περισσότερες προσπάθειες. Η πολιτική αυτή υπηρετεί ένα ευρύτερο στόχο : την ανάσχεση της μονολιθικής- με θεωρητικό χαρακτήρα- κατεύθυνσης της ελληνικής εκπαίδευσης, ώστε και οι νέοι να βρουν επαγγελματική διέξοδο και η εκπαίδευση να ακολουθήσει την τεχνολογική ανάπτυξη της εποχής. Η δημόσια επαγγελματική εκπαίδευση είναι καινούριο στοιχείο της εκπαιδευτικής πολιτικής, εξελίσσεται αργά και η επαρκής -για την ελληνική κοινωνία – ανάπτυξη είναι μέχρι σήμερα ζητούμενο.

Ως προς το κύριο διακύβευμα της εποχής στην εκπαίδευση ,το γλωσσικό ζήτημα, οι κυβερνήσεις Βενιζέλου θα επιτύχουν την εισαγωγή της δημοτικής στο Δημοτικό με παράλληλη διδασκαλία με την καθαρεύουσα στις δύο τελευταίες τάξεις καθώς και την εισαγωγή της στο Γυμνάσιο. Ο Βενιζέλος για την επιτυχία του σκοπού του εκμεταλλεύεται την συγκυρία της επαναστατικής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης καθώς επίσης και την επικέντρωση της μεταρρύθμισης του 1917 στο στοιχείο αυτό. Άρα, η συνέχεια και οι κατάλληλοι ελιγμοί έφεραν ένα αποτέλεσμα που άντεξε στο χρόνο. Στα καινοτόμα στοιχεία της πολιτικής Βενιζέλου θα πρέπει να προσθέσουμε την πολιτική για τα σχολικά βιβλία που στην πράξη καταργούσε το ένα σύγγραμμα και επέτρεπε επιλογή βιβλίου από τους εκπαιδευτικούς, πράγμα που σήμερα είναι ζητούμενο.

Ως προς την γυναικεία εκπαίδευση, οι κυβερνήσεις Βενιζέλου παρά τις αμφιταλαντεύσεις-τολμηρότερες είναι εδώ οι ρυθμίσεις Τσιριμώκου- εξομοιώνουν την φοίτηση αγοριών και κοριτσιών στη στοιχειώδη και Μέση εκπαίδευση καθώς και στα Νυκτερινά σχολεία, άρα γίνεται ένα ουσιαστικό βήμα για την εκπαίδευση των

γυναικών και την εξίσωση των δύο φύλων. Βέβαια, με τις συνθήκες της εποχής παραμένουν και τα Παρθεναγωγεία, θεσμός που αργότερα καταργείται.

Όσο αφορά τα σχολικά προγράμματα, τόσο το πρόγραμμα του Δημοτικού του 1913 όσο και του Γυμνασίου του 1931, είναι ρεαλιστικά –σύμφωνα με τις τότε συνθήκες- και ταυτόχρονα έχουν σημαντικές καινοτομίες, ειδικά το πρόγραμμα του Γυμνασίου, ενώ εμφανίζουν αξιοσημείωτη αντοχή στο χρόνο.

Ως προς το κτιριακό ζήτημα στην εκπαίδευση, το οποίο ήδη και προηγούμενες κυβερνήσεις προσπάθησαν να επιλύσουν και το οποίο ήταν επίσης το μόνο ίσως ζήτημα στο οποίο δεν υπήρχαν διαφωνίες, είναι επίσης ένα ζήτημα στο οποίο φαίνονται οι δυσκολίες εφαρμογής των αποφάσεων για οικονομικούς λόγους. Παρόλα τα παραπάνω, και στον τομέα αυτό συντελέστηκε σοβαρό έργο σε θεσμικό επίπεδο αφού το πλαίσιο που θεσπίζεται επί υπουργίας Αλεξανδρή αντέχει μέχρι το 1962. Επιπλέον, με το δάνειο που έλαβε ο Παπανδρέου κτίστηκαν πάνω από 3000 σχολικά κτίρια, έτσι ώστε να αντιμετωπιστούν τόσο τα χρόνια προβλήματα όσο και οι νέες ανάγκες που προέκυψαν από την μικρασιατική καταστροφή και την συρροή εκατομμυρίων προσφύγων.

Στην τριτοβάθμια υπήρξε ενότητα πολιτικής και έγιναν τομές στις περισσότερες περιόδους, μάλιστα η προσπάθεια του 1931 όσο αφορά τουλάχιστον το Πανεπιστήμιο Αθηνών αντέχει μέχρι το νόμο 1268/82. (Καραφύλλης, 2013, σελ.126) Επιπλέον, σε όλες τις φάσεις εφαρμογής υπήρξαν στοιχεία καινοτομίας που όπως ήταν εύλογο προκάλεσαν αντιδράσεις, όπως υπήρξαν και στοιχεία (ορισμός επιτρόπου) που αναιρέθηκαν αμέσως από τους επόμενους χωρίς να επανέλθουν. Όσο αφορά τη διοίκηση της εκπαίδευσης, αφενός ο δάσκαλος γίνεται προσπάθεια να απελευθερωθεί από πολιτικές παρεμβάσεις με τις ρυθμίσεις Αλεξανδρή που συνεχίζουν την πρότερη πολιτική, αφετέρου, όμως, την ίδια στιγμή αναπτύσσεται μια πολιτική που οδηγεί στην κεντρική εποπτεία της εκπαίδευσης, αλλά και στην ανάληψη αυτού του έργου από στελέχη της Στοιχειώδους και Μέσης εκπαίδευσης που συνεχίζεται από τις κυβερνήσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών ήταν πάντα κομβικό ζήτημα, διότι ο κύριος μοχλός για την επιτυχία κάθε μεταρρυθμιστικής προσπάθειας ήταν ο επιμορφωμένος εκπαιδευτικός. Για το λόγο αυτό, υπήρξε σταθερή προσπάθεια για αναβάθμιση των διδασκαλείων και για ενιαιοποίηση των τύπων τους. Σημαντικά βήματα είναι η

δημιουργία πειραματικών σχολείων και ένδειξη αποτελεσματικότητας το γεγονός ότι οι αντίπαλοι του Βενιζέλου συνεχίζουν την πολιτική του με την ίδρυση Παιδαγωγικών Ακαδημιών.

Επομένως, μετά την επισκόπηση των τομέων της εκπαιδευτικής πολιτικής θα είχαμε να εντοπίσουμε ως βασικό χαρακτηριστικό την συνέχεια των πολιτικών αυτών, αφού οι περισσότερες θεμελιώνονται το 1911 και υλοποιούνται στο βαθμό που αυτό γίνεται σταδιακά μέχρι το 1932. Ο βαθμός υλοποίησης διαφέρει : για παράδειγμα το κεντρικό ζήτημα της χρήσης της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση δεν βρίσκει τη λύση του, όμως η δημοτική χρησιμοποιείται στις τέσσερις τάξεις του Δημοτικού, ενώ διδάσκεται παράλληλα με την καθαρεύουσα στις υπόλοιπες και στο Γυμνάσιο.

Η δομή της εκπαίδευσης (εξάχρονο δημοτικό και διπλό δίκτυο στη Μέση εκπαίδευση) παραμένει και συμβάλλει τόσο στον αναπροσανατολισμό της εκπαίδευσης, όσο και στον περιορισμό της ροής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, βασικούς στόχους της πολιτικής Βενιζέλου. (Κυπριανός, 2002, σελ.110-111)

Υπάρχουν στοιχεία που είδαμε ότι αντέχουν στο χρόνο και άλλα που αποτελούν καινοτομίες. Επομένως, συνολικά η εκπαιδευτική πολιτική του Ελ. Βενιζέλου ήταν παραγωγική και αποτελεσματική λαμβανομένης υπόψη τη χρονική διάρκεια της ανάπτυξής της, σε μια περίοδο πολύ πυκνή σε πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα. Τέθηκαν νέα ζητήματα (π.χ. παρεμβάσεις στο Πανεπιστήμιο, εκπαίδευση των γυναικών) όμως, από την άλλη πλευρά το χρόνιο οικονομικό πρόβλημα υπήρξε ανασταλτικός παράγοντας για την επιτυχία των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των σχολικών κτιρίων. (Καραφύλλης, 2013, σελ.127)

ΠΗΓΕΣ

- 1.Αλιβιζάτος Ν.,(2007), «Το συνταγματικό πλαίσιο», στο συνέδριο « Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου» ,Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- 2.Αντωνίου Δ.,(2007), «Απόστολος Αλεξανδρής, ο πρώτος υπουργός Παιδείας των κυβερνήσεων Ελευθερίου Βενιζέλου» στο Συνέδριο: «Η Εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- 3.Βακαλόπουλος Α.,(1987), Νέα ελληνική ιστορία (1204-1985), Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- 4.Βερέμης Θ. και Δημητρόπουλος Ο., (επιμέλεια),(1980) Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα.
- 5.Clogg R.,(1992), Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- 6.Dakin D.,(1984), Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923, ΜΙΕΤ, Αθήνα
- 7.Δαλακούρα Κ., και Ζιώγου –Καραστεργίου Σ.,(2015). Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση.(18^{ος}-20^{ος} αι.) Ελληνικά ηλεκτρονικά ακαδημαϊκά συγγράμματα και βοηθήματα. Κάλλιπος. Πρόσβαση στο [file:///C:/Users/user/Downloads/02_15210_Master_Document%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/02_15210_Master_Document%20(2).pdf)
- 8.Δημαράς Α.,(1980), «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά» στο « Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του», εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα
- 9.Δημαράς Α.,(επιμέλεια),(1988) Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε, τόμος Β, Εκδοτική Ερμής, Αθήνα
- 10.Δημαράς Α., (2007), Εισαγωγικές Παρατηρήσεις στο Συνέδριο : «Η Εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

11. Dimaras A. (2008), «Modernization and reaction in Greek Education during the Venizelos Era» in Eleftherios Venizelos : The trials of Statesmanship, edited by Pascalis Kitromilides. Institute for Neohellenic Research. Edinburgh University Press.
12. Δημαράς Α., (2019), Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «Ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000. Εκδόσεις Μεταίχιμο. Αθήνα.
13. Δημαράς Α., (2019), «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου» στο Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
14. Δρογγίτης Α. (2019), «Νομοθετικές Μεταρρυθμίσεις στα Πειραματικά σχολεία και οι ανατροπές τους. Οι μεταρρυθμίσεις του 1929-30 (κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου) και του 2011 (κυβέρνηση Γ.Α. Παπανδρέου)» στο 9^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, τ.9, πρόσβαση στις 8-10-2021, on line [file:///C:/Users/user/Downloads/3115-7461-1-SM%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/3115-7461-1-SM%20(3).pdf)
15. Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., (2007), Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου στο Συνέδριο : «Η Εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
16. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (1978), τόμος ΙΔ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
17. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (1978), τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα
18. Καλαφάτη Ε., (1988), Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης 1821-1929. Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό. Ιστορικό αρχείο ελληνικής νεολαίας πρόσβαση on line στο [file:///C:/Users/user/Downloads/%CE%A4%CE%B1%20%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AC%20%CE%BA%CF%84%CE%AF%CF%81%CE%B9%CE%B1%20%CF%84%CE%B7%CF%82%20%CF%80%CF%81%CF%89%CF%84%CE%BF%CE%B2%CE%AC%CE%B8%CE%BC%CE%B9%CE%B1%CF%82%20%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7%CF%82%20\(1821-1929\)%20-%20%CE%95%CE%BB%CE%AD%CE%BD%CE%B7%20%CE%9A%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CF%86%CE%AC%CF%84%CE%B7%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/%CE%A4%CE%B1%20%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AC%20%CE%BA%CF%84%CE%AF%CF%81%CE%B9%CE%B1%20%CF%84%CE%B7%CF%82%20%CF%80%CF%81%CF%89%CF%84%CE%BF%CE%B2%CE%AC%CE%B8%CE%BC%CE%B9%CE%B1%CF%82%20%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7%CF%82%20(1821-1929)%20-%20%CE%95%CE%BB%CE%AD%CE%BD%CE%B7%20%CE%9A%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CF%86%CE%AC%CF%84%CE%B7%20(1).pdf)

- 19.Καλεράντε Ε.,(2017), Συγκριτικός πολιτικός λόγος στα Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια του 1913 και στην εκπαιδευτική νομοθεσία του 1917: Προτάσεις θεσμοποίησης μιας προσαρμοστικής εκπαιδευτικής αναβάθμισης στο Συνέδριο «Εκατό χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917», 1^η ημέρα 12/5/2017 Διάρκεια 4:56:28 έως 5:09:31, πρόσβαση στις 23-9-2021 στο <https://www.auth.gr/video/23974/>
20. Καραφύλλης Α.,(2013), Νεοελληνική Εκπαίδευση, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
- 21.Κάτσικας Χ.-Θεριανός Κ.,(2004),Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα
- 22.Κυπριανός Π.,(2002),Αντίληψεις για το ρόλο του κράτους. Επίκαιρα θέματα της ιστορίας της Εκπαίδευσης. Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Πάτρα 28-30 Σεπτεμβρίου 2000 (επιμέλεια Μπουζάκης Σ.), εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.
- 23.Μαυρογορδάτος Γ.,(1988), Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός στο Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός , Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- 24.Μελετιάδης Χ.,(2017), « Η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στη στοιχειώδη εκπαίδευση: μια άσκηση εκσυγχρονισμού στο περιβάλλον του Μεγάλου Πολέμου» στο συμπόσιο : «Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων», πρόσβαση στις 23-9-2021 στο [Thessaloniki_government_volume.pdf](https://www.imxa.gr/Thessaloniki_government_volume.pdf) ([imxa.gr](https://www.imxa.gr))
- 25.Μπογιατζής Β.,(2012), Μετέωρος Μοντερνισμός. Τεχνολογία, Ιδεολογία της Επιστήμης και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου(1922-1940), εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα.
- 26.Μπουζάκης Σ., (2002), Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, τόμος Α, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.
- 27.Μπουζάκης Σ.,(2006),Νεοελληνική Εκπαίδευση(1821-1998), εκδόσεις Gutenberg,Αθήνα

- 28.Μπουζάκης Σ.,(2016) Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η ελληνική εκπαίδευση. Από την Κρητική Πολιτεία(1898-1913) στις κυβερνητικές περιόδους στην Ελλάδα(1910-1920 και 1928-1932), εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.
- 29.Μπουρνάζος Σ.,(1999), «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος» Ιστορία του 20^{ου} αιώνα τόμος Α2 τόμος, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα
- 30.Μπουρνάζος Σ.,(2007), Η «αντίδραση» και οι αντιδράσεις στις μεταρρυθμίσεις στο Συνέδριο : «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελ. Βενιζέλου», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- 31.Μποχώτης Α.,(1999), Εξωτερική πολιτική, Ιστορία του 20^{ου} αιώνα, τόμος Α2, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα
- 32.Νούτσος Χ.,(2007), «Τα όρια του Βενιζελικού εκσυγχρονισμού στη σχολική γνώση» στο Συνέδριο : «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελ. Βενιζέλου», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- 33.Πανταζής Χ.,(2010) «Λαϊκή Παιδεία και οικονομική ανάπτυξη: Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929», διδακτορική διατριβή Σχολή Επιστημών Αγωγής. Παιδαγωγικό τμήμα Νηπιαγωγών, Ιωάννινα.
34. Πρακτικά έναρξης Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής., Συνεδρίαση ΝΕ, 21-3-1911, πρόσβαση στο https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/%CE%A0%CE%A1%CE%92_%CE%A0%CE%95%CE%A1.%CE%92_%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%98%CE%95%CE%A9%CE%A1%CE%97%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97_%CE%94%CE%99%CE%A0%CE%9B%CE%97_%CE%A4.1%CE%91_1911.pdf
- 35.Πρακτικά έναρξης Διπλής Αναθεωρητικής , Συνεδρίαση ΡΠΗ , 9-12-1911, πρόσβαση στο [ΠΡΒ_ΠΕΡ.Β_ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ_ΔΙΠΛΗ_Τ.2_1911.pdf](http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/11b11111-1111-1111-1111-111111111111/ΠΡΒ_ΠΕΡ.Β_ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ_ΔΙΠΛΗ_Τ.2_1911.pdf) ([hellenicparliament.gr](http://www.hellenicparliament.gr))
- 36.Πυργιωτάκης Γ., και Παπαδάκης Ν.,(2015-2016), Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση και Πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Ιστορική εξέλιξη και σημειώσεις για τη σημερινή κατάσταση των πραγμάτων. Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, τ.13-14, σελ.37-80, πρόσβαση στο

<https://www.eleie.gr/images/periodiko/0.->

[THEMATA ISTORIAS EKPAIDEYSHS 13-14_PRINT_compressed.pdf](#)

37.Ράπτης Π.,(1997), Οι Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου στην Ελλάδα (1917-1940),Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, πρόσβαση στις 23-9-2021 στο <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/8672?lang=el#page/1/mode/2up>

38.Ρογάρη Γ.,(2010),Γλώσσα, πολιτική και παιδεία στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου(1911-1924), Ιωάννινα.

39.Σιμένη Π.,(2006), Η Έκθεση των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών του 1913, Παιδαγωγικό Δημοτικής Εκπαίδευσης. Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης. 4^ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο ιστορίας Εκπαίδευσης. Πάτρα, πρόσβαση στο <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/simeni.htm>

40.Σκοπετέα Ε.,(1999),Οι Έλληνες και οι εχθροί τους, Ιστορία του 20^{ου} αιώνα, τόμος Α2, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα

41.Τζάρτζας Γ.,(2007), «Το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο και η εκπαιδευτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου» στο Συνέδριο : «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελ. Βενιζέλου», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

42.Τερζής Ν., (2015), Εκπαιδευτική πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση. Πρόγραμμα και πραγματικότητα. Πράγματα και πρόσωπα. Εκδόσεις Κυριακίδης. Θεσ/νίκη.

43.Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου ΙΙ,τ.4.(2013) ,Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση (1913). Ιωάννης Τσιριμώκος ,(εισαγωγή, ιστορικός σχολιασμός Μπουζάκης Σ.), Ίδρυμα τα Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία. Αθήνα.

44.Τρούλης Γ.Μ.,(1986), Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και η επιμόρφωση των δασκάλων στο Συνέδριο : «Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα», επιμέλεια Καζαμία-Κασσωτάκη, εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης-Φιλοσοφική Σχολή, Ρέθυμνο.

45.Τσολάκης Χ.,(2007), «Από τα ία και τα ωά στη γλωσσική άνοιξη του 1917 στο Συνέδριο : «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελ. Βενιζέλου», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

46.Χαντζή Σ.,(2019), Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και κοινωνική αλλαγή. Προσπάθειες, ματαιώσεις και αναθεωρήσεις στο πλαίσιο λειτουργίας του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1910-1930), Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Σχολή Παιδαγωγική Φλώρινας, πρόσβαση στις 23-9-2021 στο <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/46876?lang=el#page/1/mode/2up>

47.Χαραλάμπους Δ.,(2017), Η πολιτικο-ιδεολογική κριτική του συντηρητικού ρεύματος για τα δημοτικιστικά σχολικά βιβλία της περιόδου 1917-1920 στο Συνέδριο «Εκατό χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917», 1^η ημέρα 12/5/2017, Διάρκεια 3:23 έως 3:43:01, πρόσβαση στις 23-9-2021 στο <https://www.auth.gr/video/23974/>

48.Χατζηστεφανίδης Θ.,(1990), Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986), εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα.

49.Χουρδάκης Α.,(2010), Εκπαιδευτικές προθέσεις και απόπειρες μεταρρύθμισης- Από την Κρήτη στην ελεύθερη Ελλάδα(1886-1932) στο : Στα Χρόνια του Βενιζέλου, εκδόσεις Εθνικό ίδρυμα ερευνών και μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, Χανιά.

